

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav pro klasickou archeologii

Diplomová práce

Veronika Salášková

Římský limes v Noriku a Pannonii

Roman Limes in Noricum and Pannonia

Praha 2012

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Jiří Musil, PhD.

Na tomto místě bych ráda poděkovala všem vyučujícím z Ústavu pro klasickou archeologii Univerzity Karlovy v Praze za jejich ochotu a trpělivost při mém studiu. Velký dík patří vedoucímu mé diplomové práce Doc. PhDr. Jiřímu Musilovi, PhD. za jeho rady při zpracovávání této diplomové práce a také za ochotu poradit a pomoci.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

Vdne... ..

podpis

Anotace

Titul a jméno autora: Veronika Salášková
 Instituce: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta
 Ústav pro klasickou archeologii
 Celetná 20, Praha 1
 Obor: Magisterské studium oboru klasická archeologie

Název práce: ***Římský limes v Noriku a Pannonii***

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Jiří Musil, PhD.

Počet stran: 84
 Počet příloh: 17
 Rok obhajoby: 2012

Klíčová slova: Limes Romanus, auxilia, legie, provincie, tábor, castellum, castra

Tato práce si klade za cíl popsat vznik a vývoj římského limitu v provinciích Norikum a Pannonie. S tím, že nejprve shrne prameny, historii a rozvoj limitu obecně včetně jednotlivých typů fortifikací, jejich vývoje a jednotek římské armády od počátku vývoje limitu až po jeho zánik. Poté se zaměří na úseky limitu v Noriku a Pannonii. Součástí práce je i obrázkový katalog.

Abstract

Author's name: Veronika Salášková

Institution: Charles University, Prague
Filosofical faculty
Institute for Classical Archaeology
Celetná 20, Prague 1

Discipline: Classical archaeology

Title: Roman Limes in Noricum and Pannonia

Supervisor: Doc. PhDr. Jiří Musil, PhD.

Number of pages:

Number of attachments:

Year of vindication: 2012

Keywords: Limes Romanus, legio, auxilia, provinces, camp, castellum, castra

This thesis proposes to describe origin and evolution of Roman limes in provinces Noricum and Pannonia. At first will summarize the sources, history and evolution of Roman limes generally including particular types of fortifications, their evolution and troops of Roman army from it's beginning until it's end. Then will describe sections of limes in Noricum and Pannonia. Part of the thesis is also catalogue of images.

Obsah

1. Úvod	str. 7
2. Limes Romanus	str 9
3. Prameny ke studiu římských vojenských táborů a limitu	str 11
3.1. Písemné prameny	str 11
3.1.1. Pochodový tábor podle Polybia	str 12
3.1.2. Pochodový tábor podle Pseudo-Hygina	str 13
3.1.3. Popis tábora u Vegetia	str 15
3.1.4. Notitia Dignitatum	str 17
3.1.5. Tabula Peutingeriana	str 18
3.2. Prameny epigrafické	str 19
3.3. Prameny ikonografické	str 20
3.3.1. Trajánův sloup	str 20
3.3.2. Sloup Marka Aurélie	str 21
3.4. Prameny archeologické	str 22
4. Jednotky římské armády	str 24
4.1. Legie	str 24
4.2. Auxiliární jednotky	str 25
4.3. Nepravidelné útvary armády – numerus, cuneus	str 27
4.4. Reforma pozdně římské armády	str 27
5. Historie a vývoj limitu a římských táborů	str 30
5.1. Historie vývoje římských táborů do výstavby limitu	str 30
5.2. Počátky výstavby limitu	str 32
5.3. Přestavba táborů do kamene	str 33
5.4. Limes na sklonku 2. a ve 3. století po Kr.	str 33
5.5. Pozdně římské fortifikace a limes	str 34
6. Struktura limitu	str 36
6.1. Stálé legionářské tábory a auxiliární kastely	str 36
6.2. Půdorys auxiliárního kastelu	str 38
6.3. Cesty, limitní cesta	str 40
6.4. Věže	str 41
6.5. Fortifikace menších jednotek ve 3. – 4. století po Kr	str 42
6.5.1. Burgus	str 43

6.5.1.1. Burgus typu věž	str 44
6.5.1.2. Burgus s nádvořím	str 44
6.5.2. Quadriburgium	str 45
7. Provincie Norikum	str 46
7.1. Geografická poloha	str 46
7.2. Stručná historie Norika	str 46
7.3. Začlenění Norika do římské říše	str 48
7.4. Uspořádání a správa provincie Norikum	str 48
7.5. Obrana hranic a politický vývoj do markomanských válek	str 49
7.5.1. Počátky norického limitu	str 52
7.5.2. Další fáze – přestavba do kamene	str 53
7.5.3. Vývoj limitu ve 3. století	str 54
8. Provincie Pannonie	str 56
8.1. Geografická poloha	str 56
8.2. Zisk a vznik provincie	str 56
8.3. Správní členění provincie	str 57
8.4. Obrana hranic a vývoj limitu	str 58
8.4.1. Počátky výstavby limitu	str 58
8.4.2. Reorganizace limitu po markomanských válkách	str 60
8.4.3. Pannonský limes ve 3. století	str 60
8.4.4. Sarmatský limes	str 61
8.4.5. Změny v koncepci limitu ve 4. století	str 61
9. Závěr	str 63
Bibliografie	str 65

Seznam zkratek:

RLÖ – Römische Limes in Österreich

ORL – Obergermanisch-raetische Limes

B.G. – Bello Galico – kniha Comentariorum de bello Galico – Zápisky o válce galské

DMC - De munitionibus castrorum

1. Úvod

S pozůstatky staveb římského limitu, jenž tvořil hranici Římské říše, se můžeme setkat prakticky ve všech zemích, které kdysi byly jejími okrajovými provinciemi s vnější hranicí. Limes Romanus se táhne v délce přibližně 5 000 km od Atlantického pobřeží na severu Velké Británie napříč pevninskou Evropou až k Černému moři, odkud pokračuje k Rudému moři napříč severní Afrikou až k Atlantickému oceánu. Až do dnešních dob se dochovaly jeho ostatky jako např. pozůstatky vojenských táborů, strážních věží, cest, příkopů a zdí. Na území České republiky se římský limes nezasahoval, našly se zde pouze zbytky několika jednotlivých táborů. Nejbližší úseky limitu našemu území se nachází v Bavorsku, Rakousku a na Slovensku. To byl také jeden z důvodů, proč jsem si pro svou diplomovou práci zvolila téma „Římský Limes v Noriku a Pannonii“, kdy jsem si vybrala úseky limitu v provinciích Norikum a Pannonie, které se kdysi rozprostíraly z velké části jak na území států s Českou republikou sousedících – Rakouska a Slovenska, tak i zemí od nás nepříliš vzdálených – Maďarska. Tato diplomová práce navazuje na mou postupovou práci z roku 2008 „Auxiliární tábory na úseku dunajského limitu v provincii Norikum do doby markomanských válek“, v níž jsem se zabývala tábory auxiliárních jednotek v provincii Norikum od vzniku limitu do začátku markomanských válek. Některé informace ke vzniku norického limitu, vymezení pojmu Limes Romanus, k počátkům limitu a pramenům ke studiu římských táborů byly proto z této mojí předchozí práce převzaty.

Nyní bych ráda nastínila plánované pojetí a rozvržení své diplomové práce „Římský Limes v Noriku a Pannonii“. Ve své diplomové práci nejprve vymezím a vysvětlím samotný pojem Limes Romanus včetně jeho charakteristiky. Následovat bude výčet pramenů, z nichž je možné informace o limitu a vojenských táborech a dalších fortifikacích získat.

Další část práce bude věnována jednotkám římské armády, které limes nejenom obývaly, ale i postavily. Popíšu jednotky armády principátu, ale také jednotky pozdně římské armády, jež vznikly po reformách císařů. Následující oddíl bude věnován stavbám, jež tvořily Limes Romanus, vojenským táborem a jejich typům, dalším druhům fortifikací včetně nastínění jejich vývoje. Obecně také shrnu historii a vývoj římských vojenských táborů a limitu.

Podrobněji se limitu budu věnovat v části práce vyhrazené provinciím Norikum a Pannonie, kdy nejprve zmíním základní informace o obou provinciích jako např. jejich geografickou polohu, připojení k římské říši, provinciální správu atd. Další část práce budu věnována nejprve provincii Norikum a další provincii Pannonie. Dále se budu zabývat vznikem a vývojem limitu v obou provinciích.

Závěr bude shrnovat moje zjištění a porovnání vývoje limitu v obou provinciích mezi sebou. Za textovou částí práce bude následovat obrazová příloha.

2. Limes Romanus

„Římané neměli slovní ekvivalent pro naše hranice.“¹ *Limes Romanus* – v latině znamená slovo *limes* hranici, mez, cestu mezi pozemky, *limes Romanus* je označení opevněného obranného pásma podél pozemních hranic římské říše. Pojem *Limes* nejprve znamenal pouze cestu. „Cesty byly neodmyslitelné pro jakékoliv dlouhodobější rozmístění vojsk: spojovaly jednotlivé vojenské základny.“²

„Jako jeden z prvních tento termín použil římský historik Tacitus. Dříve byla takto označována linie-cesta, kterou mělo vojsko projít nepřátelským územím (Annales I 50, II 7), záhy však chráněná hranice provinciálního území (Tacitus, Agricola 41,2, Ammianus Marcellinus XVII, 13, 27 etc).“³

Osu limitu všude tvořila zpevněná vojenská silnice, propojující opevněné tábory legií a auxiliárních jednotek. Prakticky byl budován už od dob Augustova a Tiberiova umístování vojenských jednotek na strategických pohraničních bodech, ale svou konečnou podobu získal až v období od vlády císaře Domitiána do vlády císaře Hadriána, tedy mezi lety 81 – 138 po Kr.

„Limes Romanus měl dvojí možnou podobu: buď souvislého liniového valu s příkopem tento typ představuje např. Hadriánův val v Británii. Nebo limes mohl tvořit systém individuálních, vždy ale propojených pevností střežících strategické cesty, průsmyky, přístupy k významným sídlištím, vodní zdroje apod. Tvořil tak linii obrannou, která oddělovala římský svět od „barbarika“, v žádném případě ale nebyl Římany pokládán za „státní hranici“, která pro „pány světa“ nepřipadala v úvahu.“⁴

Po dosažení přirozených hranic říše byl limes opřen o přirozené překážky – velké řeky (Rýn, Dunaj, v menší míře Eufrat), horské hřbety či okraj pouští, kde jeho rolí byla spíše kontrola pohybu okolních nomádských kmenů. Pokud jde o řeky, pokládali Římané dlouho celý jejich tok za „vlastní“, tj. snažili se kontrolovat pokud možno dostatečný pás území na „barbarském“ břehu. „Hranice vedoucí podél říčního toku pak byla nazývána *ripae*.“⁵ Například limes v provincii Pannonie je označován jako *ripa Pannonica*.

¹ Goldsworthy, Adrian: Armáda starého Říma, 2010, s. 154

² Goldsworthy, Adrian: Armáda starého Říma, 2010, s. 154 - 155

³ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 57

⁴ Marek, V.-Oliva, P.- Charvát, P: Encyklopedie dějin starověku. 2008, str. 251

⁵ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 57

Až ve 4. století byli nuceni ustoupit od této koncepce, jak dokazují mírové dohody uzavírané na lodích uprostřed řeky.

Nejvýznamnější úloha v systému limitu připadala pevným táborům legií (*castra legionis*), mezi nimiž byly umístěny menší tábory auxiliárních jednotek (*castella*). Na Rýně od jeho delty byly rozmístěny tyto legionářské tábory: *Noviomagus* (Nijmegen), *Vetera* (Xanten, největší tábor pro dvě legie, 50 ha plochy), *Bonna* (Bonn), *Mogontiacum* (Mainz), *Argentorate* (Strasburg). V systému dunajského limitu potom řada táborů legií pokračovala následovně: *Lauriacum* (Lorch), *Vindobona* (Víděň), *Carnuntum* (Petronell), *Brigetio* (Szony), *Aquincum* (Budapešť), *Singidunum* (Bělehrad), *Viminacium* (Kostolac), *Novae* (Steklen), *Durostorum* (Silistra) a *Troesmus* (Iglica).

Pod ochranou táborů pak vznikala civilní sídliště (tzv. *cannabae*), která často vyrostla ve velká města, povyšovaná císaři do statutu municipií a kolonií. Limes se tak stával vojensko-civilní zónou s významnou ekonomickou a kulturně-sociální rolí, která zprostředkovávala i hospodářské kontakty říše s barbary.

3. Prameny ke studiu římských vojenských táborů a limitu

Prameny k poznání výstavby a uspořádání táborů jsou především prameny literární, epigrafické, ikonografické a archeologické. I když se na první pohled zdá, že pramenná základna je dostatečně mohutná, není tomu tak úplně. Literární prameny se věnují takřka výhradně táborům z období republiky, archeologické prameny nám zase podávají zprávy především o stálých kamenných táborech z doby císařství. V následujících podkapitolách se budu podrobněji věnovat jednotlivým druhům pramenů.

3.1. Písemné prameny

„V písemných pramenech jsou zmiňovány pouze tábory pochodové, budované na časově omezenou dobu, které byly posléze opuštěny. Z četnosti zmínek je patrné, že přinejmenším od 3. století př. Kr. představují tábory důležitou součást vojenské taktiky (Peddie 1995, 59n.).

Vzhledu a opevnění římských vojenských táborů věnovala ve svých spisech pozornost řada autorů. Gaius Iulius Caesar zaznamenal ve svých Zápiscích a válce galské informace o výběru místa pro tábor a o opevňovacích technikách, ale uvedl je spíše jako pozadí událostí (B.G. II 5, 18, 20, III 1, V 42). Ve své Válce židovské popsal Josephus Flavius vzhled vojenského ležení v 5. kapitole III. knihy. Sextus Iulius Frontinus pojednal ve Válečných lstech o původu polních fortifikací (Stratégémata IV, 1.14). Flavius Vegetius Renatus svůj spis Epitoma rei militaris sepsal až v pozdější době, na přelomu 4. – 5. století, jednalo se o excerpce starších autorů.“⁶

Nejvíce informací o stavbě a vnitřním uspořádání římských pochodových táborů se nám dochovalo ve spisech dvou antických autorů. Nejstarší podrobný popis římského pochodového tábora pochází od řeckého historika Polybia z poloviny 2. století př. Kr. Líčí, jak byly ubytovány dvě legie s jezdeckým a spojeneckými oddíly v jednom táboře. Druhým autorem je Hyginus nazývaný také Pseudo-Hyginus. Ve spise „De munitionibus castrorum“, který vznikl nejdříve na konci 1. století po Kr., rovněž popisuje pochodový tábor.

⁶ Musil, Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000, str. 103

Ačkoli tato dvě díla od sebe dělí nejméně dvě století, údaje, které nám poskytují, jsou stejné. Uspořádání tábora se samozřejmě během času měnilo a vyvíjelo a my můžeme tyto charakteristické změny rozpoznat. Tyto rozdíly odrážejí především organizační novinky v římské armádě, které nastaly v průběhu času. Také je nutné mít na paměti, že oba autoři popisují krátce pouze pochodový tábor, a tak se myslelo, že pevné stavby ubytování pro jednotky měly jiné půdorysy a vyměření než řady stanů pochodového tábora. Archeologické výzkumy ale ukázaly, že při plánování stálého vojenského tábora byly použity podobné principy jako u tábora pochodového. Polybios a Hyginus popisují kromě toho zajímavé podrobnosti týkající se plánovacích a vyměřovacích metod. Jejich spisy obsahují další údaje popisující organizaci jednotky a označují jednotlivé části římského pochodového tábora. Údaje získané z těchto pramenů jsou používány, s určitou opatrností, také pro stálé římské tábory legií a auxilií.

Pokud bylo příznivé prostředí, dochovaly se, hlavně v zemích se suchým podnebím jako např. v Egyptě nebo Sýrii, fragmenty dokumentů. Tak máme denní hlášení o aktuální síle jednotek, rozpisy nočních hlídek, stvrzenky o dodání zásob, zprávy o převelení a podobné další. Byly napsány na papyrech nebo pergamenech, někdy také vyryty do střepu či keramiky (ostraka, graffiti). Tyto dokumenty nám poskytují informace přímo z první ruky, nejsou ovlivněny autorovým vlastním postojem či dohady, či ovlivněny politickými tendencemi.

V následující části této podkapitoly se budu podrobněji zabývat tím, jak ve svých dílech tábory popisují výše zmínění antičtí autoři.

3.1.1. Pochodový tábor podle Polybia

Pochodový tábor podle Polybia (obr.1) byl založen pro dvě legie a k nim připojené spojenecké jednotky, dohromady tedy pro 16 800 pěších a 1800 jezdců. Tvořil ho čtverec o stranové délce 2017 římských stop (1 římská stopa se rovná 0,296 metru, to znamená, že délka strany byla okolo 600 m).

Stavba tábora začala nejprve jeho vyměřením. Jednotka vyměřovačů jako první označila bílým praporkem místo pro velitelský stan (*praetorium*). Z tohoto místa rozdělili měřiči celý prostor budoucího tábora a vyznačili jednotlivé plochy tábora barevnými praporky. Před *praetoriem* byly postaveny stany pro dvanáct tribunů legie, každý byl určený pro šest tribunů.

Tábor dělily široké cesty. Nejdůležitější *via principalis* vedla podél před stany tribunů. Byla široká 100 stop (asi 30 m). Její střed se nazýval *principia*. Paralelně s *via principalis* šla v přední části tábora ulice *via quintana*, která měla jen polovinu její šířky. Další rovněž tak široká cesta vedla středovou osou tábora kolmo na *via principalis* od *praetoria* k přední táborové bráně a dělila tak prostor tábora před *praetorium* na dvě poloviny. V obou těchto polovinách stály před *praetorium* stany pro legionáře a jízdu. Tábor byl obehnan příkopy a opevněním.

Od Polybia víme, že ve 2. století př. Kr. byl manipul nejmenší taktickou jednotkou legie. Manipul se skládal ze dvou centurií. Každá legie měla 30 manipulů. Manipuly se v bitvě rozdělily na tři stejně silné sledy, které následovaly za sebou. Vepředu stálo 10 manipulů lehkooděnců (*hastati*) za nimi plně vyzbrojení vojáci (*principes*) a nakonec zkušené veteráni (*triarii*). Toto dělení se také odrazilo v plánu tábora. Jízda obou legií (*equites*) byla ubytována přímo vedle ulice, která probíhala osou tábora *via praetoria*. Za stany jízdy následovaly stany *triariů*, potom *principů* a nakonec *hastatů*. Za nimi na vnějších stranách stály stany spojenců.

Vedle *praetoria* leželo *forum a quaestorium*. Na ně navazovaly stany jízdních a pěších jednotek, které doprovázely jako tělesná stráž velitele a jeho štáb při pochodu (*equites a pedites extraordinarii*). Za nimi byly ubytování zbývající *extraordinarii*, stejně jako jiné spojenecké jednotky.

Mezi opevněním a nejbližšími stany zůstal asi 200 stop (60 m) široký volný prostor – tzv. *intervallum*, k zajištění volného pohybu v případě obrany tábora a také jako ochrana stanů před nepřátelskými střelami.

Polybios také dále zmiňuje podrobnosti k průběhu všedního dne v táboře jako např. pokyny službě, rozdělení hlídek, přehlídky atd.

3.1.2. Pochodový tábor podle Pseudo-Hygina

„Ve spisu *de munitionibus castrorum* (DMC) je popsán způsob výstavby dočasného tábora ze středně císařského období. Autorství a datace tohoto pramene jsou problematické, podle rozboru textu se zdá, že byl kompilován ve 3. stol. po Kr. Tradičně je připisován Hyginovi (Gromaticus), mnohdy označovanému jako Pseudo-Hyginus. Byl to pravděpodobně vojenský architekt a tak lze předpokládat, že spis byl připsán buď některému z císařů, nebo vysokých vojenských hodnostářů. Sporné je datování původního spisu, uvažuje se o jeho vzniku v době Domitiánských válek

v letech 85 – 89, ale pravděpodobnější je zařazení do doby markomanských válek (Gilliver 1993a, 33).⁷

Hyginem popsáný pochodový tábor (obr.2) byl určený pro přijetí tří legií, čtyř kohort císařské gardy (praetoriánů) a početných pomocných jednotek jízdy, dohromady tedy asi 40 000 mužů. Jeho půdorys tvoří obdélník se zaoblenými rohy s rozměry 2320 x 1620 římských stop (687 x 480 m). Proto byl také mnohem hustěji zastavěný než tábor popisovaný Polybiem. „Poměr délky k šířce Hyginovi tábora je 3:2 a sám autor jej nazývá *tertiata* (DMC 21). Toto členění mělo umožnit dobrou slyšitelnost signálů polnice i správné proudění větrů táborem. Přední část tábora je nazývána *praetentura* (1/3), zadní *retentura* (cca 2/3 rozlohy tábora). Středem tábora je *locus gromae* (DMC 21), ležící v místě vstupu do *principií*, které nahrazují Polybiovo *praetorium*.“⁸

Jako opevnění sloužil val a příkopy. Příkopy byly široké minimálně 5 stop a hluboké 3 stopy, val byl široký 8 stop a vysoký 6 stop a byl opatřen lehkou hradbou (dřevěnými prkny a pletivem). Materiálem použitým na val byly drny, hlína a kameny převážně z výkopu příkopů. Další malé příkopy (*titula*) byly vykopány před bránami a tvořily tak ochranu vstupů do tábora.

Via principalis byla široká 60 stop (20 m). Probíhala příčně táborem a spojovala tak dvě protilehlé táborové brány *porta principalis dextra* a *porta principalis sinistra*. Obě tyto brány ležely ve středu opevnění – na ose tábora. Na *via principalis* byla kolmá *via praetoria*, široká 50 stop, která také spojovala další dvě táborové brány - k nepříteli obrácená brána se nazývala *porta praetoria*, brána ležící naproti ní *porta decumana*. *Intervallum*, volný prostor podél opevnění, zvaný též *vacuum* zde byl široký 60 stop (20 m). Komunikace uvnitř tábora byla umožněna systémem postranních cest – *via sagularis* (50 stop), která byla rovnoběžná s *via vallaris* a zároveň oddělovala legie od pomocných sborů. Menší postranní uličky mezi řadami stanů – *viae vicinae* byly široké 20 stop, u auxilií 10 stop. „Stany mužstva (sg. *papilio*) v táboře byly orientovány buď *per strigam* (směr sever-jih), v nichž bylo ubytováno mužstvo a nižší důstojníci, nebo *per scamnam* pro vyšší důstojníky (směr východ-západ). Velikost stanů i hemistrigií vychází z početnosti

⁷ Musil, Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000, str. 106

⁸ Musil Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000, str. 106

legie a její organizace do manipulů a zohledňuje přiřazení pomocných a jízdních oddílů.⁹

Hlavní obydlí tábora stan velitele – *praetorium* - se nacházelo ve středu tábora a zabíralo prostor o velikosti 720 x 180 stop (213 x 53 m). Otevíralo se k *via principalis*. Za *praetorium* běžela další cesta *via quintana*, která byla široká 40 stop (12 m). Spolu s *via principalis* dělila *via quintana* tábor na tři části. Prostřední část tábora (*latera praetoria*) zahrnovala již zmíněné *praetorium*, *auguratorium* (místo pro oběti a kultovní praktiky) a *tribunal* – místo pro projevy a styky důstojníků. Kromě toho zde stály stany štábu a *praetoriánů*, na něž navazovaly stany prvních kohort legií a stany *vexiláriů*.

Přední část tábora se nazývala *praetentura*. Rozkládala se od *via principalis* k hlavní táborové bráně (*porta praetoria*). V této části stály stany legátů a tribunů legie, dále shromaždiště (*scholae*), lazaret (*valetudinarium*), lazaret pro zvířata (*veterinarium*), polní kovárna (*fabrica*) a stany různých jednotek jako např. průzkumníků. II. až X. kohorty těch tří legií byly utábořeny nejbližší opevnění tak, že obklopovaly stany pomocných jednotek. A právě v tomto uspořádání můžeme vidět velký rozdíl oproti vnitřnímu rozložení pochodového tábora, který se nám dochoval v Polybiově spisu.

Zadní část označovaná jako *retentura* obsahovala *quaestorium* táborového prefekta, jednalo se o stanový komplex pro administrativu a správu. Zde byla také uložena válečná kořist a věznění zajatci či vězni. Kromě toho v *retentuře* tábořily také auxiliární jednotky. Také v této části byli nejbližší opevnění ubytováni vojáci legií.

Stavba velmi přísně normovaného tábora byla nutná, když v něm mělo být na jednu noc ubytováno tolik mužů a zvířat, jak popisují Polybios a Hyginus. Každá jednotka a každý voják tak věděli, kde přesně je jejich místo, ať tábor stál v jakékoli krajině. Pokud by byl nepřítel blízko, závisely na této přesnosti jejich životy. Ubytování jednotlivých jednotek v táboře odpovídalo pořadí, v jakém tábor po přenocování opouštěly.

⁹ Musil, Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000, str. 107

3.1.3. Popis tábora u Vegetia

Flavius Vegetius Renatus zastával významný úřad říšského správce financí (*comes sacrarum largitionum*). O době vzniku jeho spisu „*Epitoma rei militaris*“ se můžeme dohadovat jen na základě Vegetiových údajů. Jelikož zmiňuje u jména císaře Gratiana přízvisko „*divus*“, znamená to, že své dílo psal až po jeho smrti čili po roce 383 po Kr. Před rokem 450 po Kr. však byl Vegetiův spis patrně již delší dobu v oběhu. Tohoto roku ho totiž v Konstantinopoli podrobil redakci Flavius Eutropius, jenž tehdy zastával úřad konsula.

Vegetius nejprve sepsal pojednání o odvodu a výchově vojáků a věnoval je císaři, jehož nejmenuje. Je však velmi pravděpodobné, že je tímto vládcem míněn Theodosius I. (379 – 395). Když bylo Vegetiovo pojednání příznivě přijato, připojil autor další text, takže se pak příručka nazvaná „*Epitoma rei militaris*“ (v překladu „*Nárys vojenského umění*“) skládala ze čtyř knih. Po výkladu o odvodech a výcviku rekrutů pojednává v dalších knihách o vojenské organizaci, o taktice, o obléhání měst a o námořní válce.

Vegetius neměl valné vojenské znalosti a svou příručku sestavil na základě excerptce starších spisů s touto tematikou. Odvolává se na Catona Staršího, Celsa, Frontina a Paterna. Na Catonův spis však navazoval patrně prostřednictvím Celsovým a Frontinovým. V díle jsou zřejmé i podněty z Varrona a Onasandra, jež však Vegetius nejspíše přebíral z Frontina. Takto se díky Vegetiovi dochovalo množství informací týkající se vojenského prostředí ve starším období aspoň zprostředkovaně.

Vegetiův spis měl značný ohlas ve své době a těšil se velké oblibě i později. Svědčí o tom mimo jiné na 140 zachovaných rukopisů díla.

Vegetius se ve svém spise věnuje vojenským fortifikacím na dvou místech. V první knize popisuje především tábory, které byly budovány z cvičných důvodů při výcviku nováčků. Vegetius zde uvádí, že tyto tábory se v jeho době již nestavěly.

„V první knize se Vegetius věnuje nejprve náboru a výcviku nováčků (ERM I, 2-19), později se zevrubně zabývá budováním táborů (ERM I, 21-25). Je důležité, na jakém místě budoucí opevnění postavit, početnosti vojska je třeba podřídit také velikost tábora. Stranou Vegetiova zájmu nezůstává ani vnitřní uspořádání tábora. Následuje popis budování opevnění, jsou uvedeny rozměry příkopů a náspů. Přesto v ERM nenajdeme přesnější informace o vnitřním rozměření tábora a jeho přesném

uspořádání. Skutečností také zůstává, že v době, kdy příručka vznikala, se již tábory podobného typu nestavěly, a že je ji tedy třeba chápat především jako snahu o návrat ke starší tradici v době, kdy již podobná opevnění z vojenského hlediska neslavila úspěch.“¹⁰

Vegetius neudává konkrétní údaje k rozměrům fortifikací, ale vychází z dané velikosti vojska. Informace o budování táborů v nepřátelském ohrožení uvádí Vegetius ve třetí knize. Velmi důležitý je podle něj výběr místa pro tábor, dále klade důraz na dostatek pitné vody a také kvalitního stavebního dříví. Ideální místo pro budoucí tábor je podle něj to, které lze snadno opustit v případě ohrožení.

„Oproti starším pramenům však Vegetius uvádí různé tvary opevnění – kruhová, trojúhelníková, vycházející z aktuálních potřeb, přičemž tato skutečnost podle něj nijak nikterak neovlivňuje funkci opevnění. Obdélný tvar považuje spíše za tradiční a „líbivější“. Ustoupení od pravidelného obdélného tvaru je dáno zřejmě dobou vzniku spisu. Vegetius uvádí tři způsoby opevňování. V případě že se vojsko utáboří jen na jednu noc či za pochodu, stačí postavit násep z drnů a na ně umístit palisádu či dřevěné ježky. Rozměry drnů jsou 1 x 1,5 x ½ stopy. Je-li nepřítel nablízku, vykope se příkop hluboký tři a široký pět stop, v případě většího ohrožení 9 – 17 stop (vždy lichý počet stop). V naléhavých případech je také možné zpevnit val dřevěnými poleny (ERM 3, 8). Průběh těchto prací řídí centurioni, případně tribuni. Po dokončení opevňovacích prací je nejprve vybráno místo pro signa (Vegetius jeho polohu přesně neurčuje), stany velitelů a centurionů. Dále jsou určena místa pro stany legií, auxilií a jízdy. Kromě toho doporučuje Vegetius budování menších opevnění, která nazývá castella, sloužící pro zajištění zásobování vojska“¹¹

3.1.4. Notitia Dignitatum

Notitia Dignitatum je významným dokumentem z pozdně římské doby, který se nám dochoval v pozdějších středověkých opisech. Je jedním z mála dokumentů, z nějž můžeme čerpat informace o římské vládě, zejména o její administrativě a organizaci západní a východní části římského impéria včetně provincií v těchto dvou

¹⁰ Musil, Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000str. 103-104

¹¹ Musil, Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000, str. 107

částech. Podává nám také informace o římské armádě na konci 4. století. Dokument se však nedochoval celý, určité pasáže schází.

Notitia Dignitatum byla zřejmě sestavena ve dvou různých obdobích, východní část se datuje po roce 395 po Kr., pravděpodobně vznikla někdy okolo roku 400 po Kr. Západní část je pozdější, zřejmě byla sestavena okolo roku 420 po Kr. Zmiňuje se sice o celé řadě různých jednotek, vypočítává, ve kterých oblastech se nacházelo kolik a jakých typů jednotek. Poskytuje nám také řadu informací díky přehledu úřadů a vojenských hodností z konce 4. století. Existuje několik jejích opisů z 15. a 16. století včetně barevné iluminované verze z roku 1542. Všechny tyto opisy zřejmě vychází z kodexu zvaného Codex Spirensis, o němž se ví, že se v roce 1542 nacházel v knihovně katedrály ve Špýru. Bohužel byl ale ztracen někdy před rokem 1672 a v současné době není známo, kde se nachází. Kodex údajně obsahoval sbírku hned několika dokumentů, přibližně 164 stran z nich tvořila právě Notitia Dignitatum.

3.1.5. Tabula Peutingeriana

Tabula Peutingeriana je jedinou dochovanou mapou římské poštovní a silniční sítě nazývané *cursus publicus* a je tudíž důležitým zdrojem informací o tomto systému. Obsahuje také zaznačení hlavních zastávek, významných měst a center, míst pro odpočinek, významných staveb a svatyní, včetně udaných vzdáleností mezi nimi, takže se jedná o itinerář území římské říše. Centrálním bodem mapy je pochopitelně centrum říše – Řím, k němuž se ze všech stran sbíhají cesty silniční sítě.

Pravděpodobně by se mělo jednat o kopii mapy, která vznikla snad v 1. století po Kr. a která se v průběhu času měnila a doplňovala se. Vydání z 1. století po Kr. by mělo být totožné s mapou, kterou vypracoval Marcus Vipsanius Agrippa a která se stala předlohou pro mapu světa na Martově poli. „Mapu „světa“, umístěnou na stěně Vipsaniova sloupohradí na Martově poli v Římě, dal zhotovit císař Augustus.“¹²

Tvůrci se nesnažili o úplnou zeměpisnou přesnost, spíše udávají cestujícím průběh silničních sítí s vyznačenými městy a vzdáleností mezi nimi. Poslední římské přepracování mapy by mělo pocházet z přelomu 4. a 5. století po Kr. Její středověkou kopii vytvořil zatím neznámý autor, který ji pravděpodobně překreslil z antického

¹² Cejnková, D., Komoróczy, B., Tejral, J.: Římané a Germáni, nepřátelé, rivalové, sousedé. 2003

originálu. Počátkem 16. století ji zdědil Konrád Peutinger¹³ po Konradu Celtisovi, knihovníkovi císaře Maxmiliána I., který ji předtím objevil údajně v knihovně ve Wormsu v roce 1494. V roce 1508 už byla v rukou Peutingera, který zjistil, že se jedná o středověkou kopii římské mapy. V roce 1598 díky Peutingerovi vyšlo její nové vydání¹⁴.

Mapu tvořilo původně dvanáct částí, jedna z nich se ale nedochovala. Na pergamenových listech zobrazovala římskou říši a svět známý Římanům od Británie až po Indii s naznačením Číny. Mapa je zpracována ve formě dlouhého pásu, kde na sebe jednotlivé díly navazují, její originál měří na délku 6,8 m a na výšku 34 cm. Chybějící část, zrovna počáteční díl, na němž je znázorněna část západní Evropy – Pyrenejský poloostrov, část severní Afriky a Velká Británie a Irsko, byla zrekonstruována až v 19. století Konradem Millerem.

Pro studium římského limitu je užitečnou pomůckou, protože znázorňuje některé fortifikace na limitu včetně jejich jmen, což může napomoci při přiřazování jmen konkrétním odkrytým táborům. Pomáhá nám také udělat si představu o propojenosti jednotlivých míst mezi sebou sítí silnic a o vzdálenostech.

3.2. Prameny epigrafické

Další důležitý pramen představují epigrafické nápisy. „Epigrafické prameny z valné části pocházejí až z doby císařské, k nejdůležitějším patří především stavební nápisy, kterých je známo několik stovek (Bechert 1971, 201n.). Na nápisích je od doby Augustovy vlády zapsáno císařovo jméno s úplnou titulaturou, dále jednotka, která stavbu provedla, a dohlízející důstojník, vykonávající „císařský příkaz“. Jejich součástí je také přesné datování stavebních prací. Důležité jsou také podrobnosti uváděné o technickém personálu: architektch, zeměměřičích (*agrimensores*, *mensores*, *gromatici*) a stavebních řemeslnících.

Stavební nápisy byly umístovány zpravidla na vnější stranu brány. Dochovaly se především nápisy kamenné, ale díky nálezu dřevěné desky v táboře na

¹³ Podle Konráda Peutingera obdržela jméno, pod nímž je dnes známá – Tabula Peutingeriana.

¹⁴ Nové vydání Tabuly Peutingeriany vydalo roku 1598 vydavatelství Johanna Moreta v Antverpách.

Hadriánově valu je pravděpodobné, že existovaly již u dřevozemních táborů (Bechert 1971, 207), je však samozřejmé, že u jednoduchých dočasných táborů.¹⁵

Posádka kastelu a také někteří jednotliví vojáci měli oltáře různých božstev s nápisy. Obsahovaly často důležité informace, např. na nich mohlo být zmíněno jméno jednotky nebo někdy také i velitele.

Kamenné náhrobky z pohřebišť před táborovými branami vojenských táborů ukazují kromě nápisů někdy také vyobrazení zemřelého, který je zobrazen ve své výzbroji nebo také s nářadím a nástroji, které používal při své práci, pokud konal službu u jednotek se speciálními úkoly, tedy pokud byl např. řemeslníkem, písařem či hudebníkem.

Nedostává se nám ale nápisů na kamenech. Malou výjimku tvoří kolky jednotek, které nacházíme na cihlách v táborech. Legie ale také pomocné jednotky provozovaly své vlastní cihelny, v nichž byly cihly označeny kolky jednotky, někdy byly poslány ke splnění stavebních záměrů jiným jednotkám.

Cenné informace nám poskytují doklady o udělení římského občanského práva vojákům auxiliárních jednotek tzv. *diplomata militaria*. Toto římské občanské právo bylo vojákům uděleno při jejich propuštění po ukončení 25.-leté služby v jednotce a jsou přesně datovány. Každé takové vojenské diploma obsahuje nejen jméno propouštěného a jednotky, z níž je propuštěn, ale také jméno vládnoucího císaře, provincii, místodržícího provincie a umístění auxiliární jednotky, na němž se nacházela v okamžiku propuštění vojáka. Ze studia údajů těchto dokumentů se můžeme tedy dozvědět přesné informace o pohybu auxiliárních jednotek z provincie do provincie.

3.3. Prameny ikonografické

„Zobrazení opevněných táborů sice nepatří v římském umění k nejčastějším tématům, ale známé je např. zachycení městských hradeb s bránou na mozaice nalezené nedaleko Orange (Hobley 1988, pl.2.12). Hlavním zdrojem informací

¹⁵ Musil, Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000, str. 108

zůstávají sloupy postavené jako oslava válečných činů císaře Trajána a Marka Aurelia v Římě.¹⁶

3.3.1. Trajánův sloup

Na Trajánově sloupu jsou sice zachyceny válečné události odehrávající se v jiné oblasti než té, již se věnuje tato práce. Sloup je ale přesto výjimečným pramenem pro poznání výstavby, uspořádání a celkového vzhledu římských vojenských táborů na počátku 2. stol. po Kr.¹⁷

Roku 113 po Kr. ho nechal postavit senát na památku Trajánova vítězství nad Dáky. Na tomto sloupu se spirálově vine reliéf s výjevy zobrazujícími římskou armádu, legie a pomocné jednotky, v některých scénách bojující, v jiných častějších scénách při stavebních pracích: vidíme zde legionáře při stavbě pochodových táborů, silnic a trvalých fortifikací (obr.3). Na základě těchto reliéfů byly vytvořeny mnohé rekonstrukce opevnění táborů a jejich vnitřního uspořádání.

„Na scénách XXIX/XX, XXXIX, LX a LVI, CXXVII jsou zobrazeni legionáři v lamelových pancířích při hloubení příkopů či dalších kopáčských pracích. Mnozí z nich pracují s dolabry, transportují nakopanou zeminu v proutěných koších. Výsledek jejich práce je zachycen v mnoha podobách na scénách XVI/XVII, XXIX/XX, XXXI, XLII, LX – zde je dobře patrná pravidelná struktura hradeb, pravděpodobně z nepálených cihel či drnů. Na zobrazení XI/XII, XIII, XVI-XXII, XXVIII, XLIII, XCIV je patrný zajímavý detail: koruna hradby je zpevněna horizontálními břevny, mezi něž jsou vloženy kulatiny (obr. 4). Takovéto zesílení mělo svůj význam právě při použití nepálených cihel, případně drnů snadno podléhajících zkáze.“¹⁸

Na Trajánově sloupu jsou realisticky zobrazené stany, které byly sešity z kusů kůže a napnuté lany s kovovými kroužky.

¹⁶ Musil, Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000, str. 108

¹⁷ Musil, Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000, str. 108

¹⁸ Musil, Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000, str. 108 - 109

3.3.2. Sloup Marka Aurélia

„Děje zachycené ve dvaceti závitech zobrazují události obou válek markomanských, které se odehrávaly především na území severně od Dunaje. Válečné scény se proti Trajánovu sloupu vyznačují větší expresivitou i krutostí, často se také opakují typy legionářů i detaily rozličných scén.

Vzhled a podoba dočasných táborů je zachycena na 14 scénách (LXXX – LXXXIII, VIII, XVI, XX, XXI, XXXI, XXXVII, XXXIX, XLI, LX, XCV). V případě fortifikací dočasného charakteru je třeba postupovat obezřetně. Architektonické prvky včetně fortifikací jsou zachyceny buď při pohledu shora, nebo mají centrální perspektivu. Dočasné tábory mají jak na Trajánově tak na Markově sloupu půdorys pravidelný se zaoblenými nárožími, opevněny jsou hradbou s pravidelnou strukturou zdiva. Spíše než o kámen (Wolff 1994, 76) se nejspíš jedná (jak dokládají nová zjištění) o drny, podané stylizovaně (scény XXIX a XLIX na Markově sloupu). Zde jsou také naznačeny sypané valy a stany uvnitř tábora, který může mít nepravidelný půdorys se zaobleným nárožím, což spíš odpovídá archeologickým zjištěním (scéna XXXI). Práce spojené s budováním táborů jsou pak podány ve zkratce, s podtržením charakteristických prvků (zemní práce a s nimi spojený transport zeminy, opevňovací práce).“¹⁹

„Zobrazení vojenských táborů na jiném druhu památek je však poměrně řídké, v Tabule Peutingerianě nalezneme opevněná města (Bosio, 1983, 89n.) Výjimečným případem je zobrazení pozdněřímského opevnění na hořáku lampy ze 3. - 4. století po Kr. (obr.5) nalezené nedaleko Samarie. Výjimečné není ani zachycení brány tábora na pozdněřímských mincích.“²⁰

3.4. Prameny archeologické

Pozůstatky římských vojenských táborů vzbudily pozornost a zájem badatelů již v druhé polovině 16. stol. V tomto období se však spíše jednalo o zájem starožitnický, snažili se získat především epigrafické nápisy, sošky a mince. Tento

¹⁹ Musil, Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000, str. 109

²⁰ Musil, Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000, str. 110

jejich zájem byl vzbuzen duchem renesanční doby. Systematické vykopávky se spolehlivou dokumentací byly spíše výjimkou. Jednu z mála těchto výjimek tvořil Simon Studion, který v krajině okolo Stuttgartu hledal epigrafické nápisy, podnikal systematické výkopy a roku 1597 zakreslil plán archeologického výzkumu limitního kastelu Benningen na Neckaru (obr.6), do plánu zaznamenal měření a prozkoumané stavby.

V klášteře Hersfeld byla roku 1455 nalezena Tacitova „Germánie“, vydána byla roku 1473. Jednalo se o první písemný pramen, v němž byly nalezeny zmínky o limitu.

Během 17. a 18. století se zabývali badatelé již intenzivněji prací v terénu. Hledali, prozkoumávali a zaznamenávali římské ruiny a další naleziště a přitom evidovali i nálezy na nich.

Systematičtější výzkumy římských kamenných fortifikací však začaly až v polovině 19. století.

Velmi intenzivně pak probíhaly výzkumy zejména na přelomu 19. a 20. století. V této době, vzhledem k metodice a možnostem výzkumu, byly zkoumány především stálé kamenné tábory a to především jejich kamenná podoba, která je nejsnáze poznatelná. Dřevozemní fáze se poprvé podařilo rozeznat až při výzkumu tábora v Haltern na řece Lippe. Jen velmi málo táborů je dnes prozkoumáno v úplnosti, většinou jsou známy půdorysy a některé hlavní budovy např. v Británii asi 250 a v Německu 200 auxiliárních táborů, které byly prozkoumány.²¹

Roku 1892 byla založena Reichs-Limes-Kommission, u jejíhož zrodu stál Theodor Mommsen. Hlavním cílem této komise byl vědecký a interdisciplinární průzkum římského limitu v Německu. V současnosti je hlavním organizačním orgánem limitních a provinciálních studií Römisch-Germanische Kommission se sídlem ve Frankfurtu n. M. V Rakousku je hlavní výkopovou publikací „Der römische Limes in Österreich, která vychází od počátku 20. století. Kromě toho jsou také vydávány řady – např. Limesforschungen, které jsou věnovány jednotlivým kastelům. Od roku 1949 jsou pravidelně pořádány limitní kongresy (Birley 1990,

²¹Musil, Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000, str. 110

15), z nichž jsou vydávány obsáhlé sborníky – v Anglii jsou to *Roman Frontier Studies* a v Německu potom *Studien zu den Militärgrenzen Roms*.²²

²² Musil, Jiří: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia* IV. 2000, str. 110

4. Jednotky římské armády

Tento oddíl práce je věnován jednotlivým jednotkám římské armády a jejich organizaci od principátu až do pozdně římského období a zániku limitu.

4.1. Legie

Legie byly jakožto těžká pěchota elitou římské armády a pátevní složkou vojska v jednotlivých provinciích. Rekrutovaly se pouze z římských občanů na rozdíl od auxiliárních jednotek, kde sloužili obyvatelé provincií. Po odsloužení 20 let (v některých pramenech je doba služby uváděna v délce trvání 16 let), získal veterán určitou částku peněz nebo půdu k usazení. Legie měla přibližně 6000 vojáků, od konce 2. století po Kr. se ovšem toto číslo snižovalo. Počet legií, které římská armáda měla, také nebyl fixní, ale v jednotlivých obdobích se měnil. V pozdější době se zvyšoval, ale zároveň docházelo k výše zmíněnému snižování počtu vojáků, kteří legii tvořili.

Legie se skládala z deseti kohort. Každá kohorta vyjma první, která byla zdvojená, měla šest centurií po 80 mužích. Centurie byly po dvou sdruženy v manipul, takže legie měla 30 manipulů, z nichž každý měl svůj vlastní odznak (signum), který nosil signifer. Nejmenší jednotkou, v níž se centurie dělila, bylo contubernium, které tvořilo osm mužů, kteří společně obývali buď stan, nebo ve stálých táborech jednu místnost v ubikaci.

Legii velel legát (legatus Augusti legionis), který pocházel ze senátorského stavu. Štáb důstojníků se skládal z jednoho tribuna ze senátorského stavu (tribunus militum laticlavius) a pěti tribunů z jezdeckého stavu (tribuni militum angusticlavii). Žádný z těchto mužů nebyl vojákem z povolání, který by měl za sebou dlouhá léta služby a odpovídající zkušenosti. Velení legii pro ně představovalo jen jeden z řady stupňů vedoucích k vyšším úředním říšským postům.

Nejvyšším postem, na nějž to voják z povolání mohl dotáhnout a zároveň tedy prvním nejvyšším důstojníkem z řad vojáků z povolání byl velitel tábora (praefectus castrorum legionis), který se nacházel na třetím stupínku vnitřní hierarchie. Předtím než se stal velitelem tábora, byl centurionem a strávil tak zpravidla celý svůj život u armády. Zodpovídal za správu a organizaci legie. Staral se také o hospodářskou stránku věci a byl představeným jak v táboře, tak v teritoriu legie²³. Pod jeho správu také spadaly stavební a řemeslné úkony v táboře.

²³ Bouzek, Jan, Sakař Vladimír: Římské provincie a Limes Romanus ve střední a západní Evropě.

V nepřítomnosti legáta a jeho zástupce velel legii. Od pozdně flaviovské doby do doby vlády císaře Septimia Severa byl vedle *praefecta castrorum legionis* jmenován i *praefectus legionis*. Od doby vlády Gallienovy a zejména od tetrarchie veleli legiím²⁴.

Zodpovědnost za disciplínu jednotky její vzdělávání a zacvičení mělo 60 centurionů. Nejvyšší postavení mezi nimi zastával centurion, který velel první kohortě – *primus pilus*. K ruce měl centurion pomocníky, kteří se nazývali *optio* a *tesserarius*. Speciální pozici zastávali tzv. *imunnēs*, kteří byli, jak už jejich jméno napovídá, oproti běžným vojákům (*militēs gregarii*) zbaveni některých vojenských povinností. Patřili mezi ně odborníci na určitá odvětví – řemeslníci, lékaři, zvěrolékaři, vyměřovači, účetní, písaři, hudebníci, zbrojíři, mečíři, platněři, úředníci, pokladníci a další. Další specializovanou funkcí byli trubači na roh (*cornicines*). K první kohortě se také početně řadili *imaginifer*, který nesl obraz císaře, *signiferi* manipulů, každý manipul měl dva a také zásobovači (*frumentarii*), kteří se v 1. století po Kr. starali o zásobování. V pozdějším období plnili práci policejního a výzvědného charakteru²⁵. O kultovní úkony se starali *haruspikové*, kteří měli k ruce pomocníky - *victimarii*. Legie měla také malý jízdní oddíl přibližně o 120 jezdcích, kteří ale plnili úlohu kurýrů a posílů zpráv, nebo průzkumníků. Jezdci byli přiřazeni k jednotlivým centuriím. Kromě nich měla legie také jednotku dělostřelců (*ballistarii*), kteří měli na starosti obsluhu balist, které mohly být buď stabilní, nebo i mobilní. Mimo to stříleli také z těžkých praků (*enagrů*).

Legionáři sloužili 20 let, na rozdíl od *auxilií*, kde doba služby trvala 25 let. Vojáci legií také měli oproti pomocným sborům třikrát vyšší žold. Ženit se sice vojáci nesměli, ale řada z nich tento zákon obcházela, takže byl později ve 2. století po Kr. zrušen.

4.2. Auxiliární jednotky

Auxilia byly pomocné oddíly římského vojska. Vojáci těchto jednotek nebyli římskými občany, ale pocházeli z provincií.

1990, s. 44

²⁴ Bouzek, Jan, Sakař Vladimír: Římské provincie a Limes Romanus ve střední a západní Evropě. 1990, s. 44

²⁵ Bouzek, Jan, Sakař Vladimír: Římské provincie a Limes Romanus ve střední a západní Evropě. 1990, s. 44

V době republiky pohlíželi Římané jako na pomocné sbory i na vojenské kontingenty svých italských spojenců (*socii*), kterým se však postupně dostávalo legionářského výcviku a po rozšíření římského občanství na celé území Itálie se zde z nich už rekrutovaly jen legie. Zdrojem vojáků pro *auxilia* pak byly římské provincie nebo oblasti mimo římskou říši, kde se najímali bojovníci často v celých etnických skupinách, v pozdním císařství pak jako *auxilia* byly formovány etnické skupiny přijímané na území říše jako federáti

Auxiliární vojsko sestávalo z pěších (*cohortes peditatae*) a jízdních (*cohortes equitatae*) jednotek. Taktickou jednotkou pěchoty byla kohorta o síle 480 – 500 mužů (nesly označení *cohors quingenaria*) nebo 800 – 1000 mužů (tzv. *cohors miliaria*). *Cohortes* se dělily na centurie, stejně jako tomu bylo u legií, *cohors miliaria* měla 10 centurií, *cohors quingenaria* jich měla 5. Odznakem pomocných sborů býval čtvercový praporec *vexillum*.

Pomocná jízda se členila na *alae* (*alae*), jež podle počtu mužů nesly buď označení *ala miliaria* (1000 mužů) a *ala quingenaria* (500 mužů). *Alae* byly rozděleny na turmy, jedna turma měla asi 30 – 40 jízdních, jimž velel *decurio*. *Ala miliaria* měla 24 turm, *ala quingenaria* 16. Odznakem turmy bylo *signum*.

Velitelem *al* a kohort byl většinou prefekt (*praefectus cohortis*) nebo tribun, setninám potom veleli centurioni.

Pomocné jednotky (*auxilliares*) měly v době Augustově přibližně 130 000 mužů, ve 2. stol po Kr. už jejich počet činil asi 225 000 vojáků.

Tyto jednotky byly umístěny ve svých zvláštních táborech, v pohraničí mezi velkými tábory legií, a operovaly buď samostatně, nebo společně s legiemi. Některé jednotky se rekrutovaly z oblastí, které byly proslulé speciálními dovednostmi nebo výzbrojí – např. krétští lučištníci, baleárští prakovníci, numidští jezdcí.

Auxilia tvořila v římské armádě vždy minimálně polovinu její celkové síly, přitom jízda byla téměř výlučně tvořena jen auxiliárními jednotkami. V Augustově době bylo pomocných vojáků asi 130 000, později se tento počet zvyšoval. Služba v jednotce *auxilií* trvala 25 let, žold zde byl ale nižší než v legiích. Po čestném propuštění ze služby však voják získal pro sebe a svou rodinu římské občanství s privilegii vojenských veteránů.

4.3. Nepravidelné útvary armády – numerus, cuneus

Když na konci 1. století po Kr. vznikly první úseky limitu, ukázala se také potřeba zřídit pro speciální úkoly také jednotky z domácího obyvatelstva. Vznikla potřeba zajistit další malé jednotky – posádky, které měly kontrolovat některé úseky hranice a některá stanoviště, zejména v odlehlých úsecích, kde by nasazení větších pomocných jednotek (auxilií) bylo příliš nákladné. Tyto oddíly byly proto sestaveny z mladých lidí z hraničních provincií impéria. Nazvány byly jednoduše jednotky – numeri. Nesly jména národů či kmenů, z nichž vojáci pocházeli a byli podle dnešních znalostí nazýváni také „nationale Numeri“. Vojáci těchto oddílů neměli ani standartní výzbroj většinou měli zbraně své domoviny. Zpočátku byli pod velením velitelů ze svého domova. Velké množství oddílů numerů tvořilo osádky kastelů na limitu. Postupně se vyvinuly v pevnou součást římské armády.

O organizaci a síle těchto jednotek, jejich důstojnících a služebních povinnostem je nám známo jen málo informací. Oddíly numerů byly méně přísně normované, nepochybně však i u nich došlo v průběhu času k postupnému vývoji. Zřejmě také při propuštění ze služby po skončení služby nedostávali římské občanství jako vojáci auxiliárních jednotek. Jednotkami, o nichž máme největší množství informací, jsou Numeri Brittonum, které byly po zformování v Británii poslány do provincie Horní Germánie a tvořily posádky malých kastelů na limitu.

Oddíl numerů tvořilo zpravidla 200 mužů a této jednotce velel centurion.

Další jednotkou obdobného postavení jako numerus byl cuneus, který byl jízdní jednotkou.

4.4. Reforma pozdně římské armády

V průběhu 3. a 4. století po Kr. se římské impérium zmítalo v neustále propukajících občanských válkách. Navíc bylo ohrožováno vpády zpoza hranic. Římské vojsko si sice stále drželo svůj vysoký standart, ale postupem času se víc a více vyčerpávalo neustálými boji, které muselo vést i proti vlastním občanům. „Armáda prošla změnami, aby se dokázala vypořádat s novými okolnostmi. Důležitější nyní byla obrana opevněných pozic, zatímco k pravidelným bitvám odcházelo daleko méně než v předchozích obdobích. Armáda se zaměřovala na

rychlý pohyb a překvapení a útočila na nepřátele nečekaně, nejlépe když nebyli vůbec na útok připraveni.“²⁶

Pozdně římská armáda zůstala podobná své předchůdkyni z principátu. Podstatnou změnou ale nyní bylo, že všechny posty uvnitř jednotek zastávali profesionální vojáci, takže se upustilo od staré tradice, kdy vysoké hodnosti ve velení legie zastávali senátoři a jezdcí, protože civilní a vojenská kariéra spolu byly propojeny. Změnily se také jména velké části jednotek, tituly důstojníků, ale jako celek fungovala armáda téměř stejně²⁷.

„Rozdíl mezi legiemi a pomocnými sbory (auxilii) nebyl prakticky žádný a daleko důležitější bylo rozdělení armády na jednotky polní armády (comitatenses) a statická polní vojska (limitanei). Počet vojáků v legii se zmenšil, pravděpodobně neměla víc než tisíc mužů. Důležitou roli hrála v armádě pozdního císařství jízda, ale nezdá se, že by měla podstatně větší počet mužů než v předchozí době.“²⁸

„Spolu se změnami, během nichž se velké provincie z doby principátu rozdělily na několik menších regionálních vojenských velitelství, přišlo další základní rozdělení mezi armádními jednotkami.“²⁹ Armádu nyní tvořily comitatenses vojáci, kteří patřili k jedné z polních armád³⁰ anebo limitanei posádky sídlící v konkrétních oblastech, přidělené zejména k obraně hranic.

„Comitatenses bývali bezprostředně k dispozici jednomu z císařů nebo jeho vyšších velitelů. Tzv. limitanei velel dux jmenovaný pro daný region. Kdy tento systém vznikl, se nedá přesně zjistit. V mnoha ohledech k němu směřoval již předchozí vývoj, např. když Septimius Severus vytvořil na konci 2. století vně Říma vojsko odpovídající silné provinční armádě, jehož jádro tvořila pěší a jízdní garda a II. legie Parthika, nebo když Gallienus zformoval mohutnou armádu včetně silné jízdy v Miláně v polovině třetího století. Další důležité mezníky v tomto vývoji přinesla vláda Diokleciána a Konstantina, i když podrobnosti zůstávají nejasné. Nejvíce informací nám poskytuje Notitia Dignitatum, která uvádí přehled úřadů a vojenských hodností na konci 4. století. To již byl systém v plně vyvinuté formě a pokusy rekonstruovat starší verze zůstávají do určité míry diskutabilní.“³¹

²⁶ Goldsworthy, Adrian: Armáda starého Říma, 2010, s. 198

²⁷ Goldsworthy, Adrian: Armáda starého Říma, 2010, s. 198

²⁸ Goldsworthy, Adrian: Armáda starého Říma, 2010, s. 198

²⁹ Goldsworthy, Adrian: Armáda starého Říma, 2010, s. 202

³⁰ Goldsworthy, Adrian: Armáda starého Říma, 2010, s. 202

³¹ Goldsworthy, Adrian: Armáda starého Říma, 2010, s. 202

Comitatenses také někdy mohli být využiti jako mobilní strategická záloha, již bylo možno přesunout na jakékoli místo, kde jí bylo zapotřebí. Tyto jednotky byly z největší části umístěny hluboko ve vnitrozemí provincií, v čemž si můžeme všimnout rozdílu oproti principátu, kdy byla většina armády roztažená podél celé hranice. „Starý systém znamenal, že když nepřítel pronikl skrz hranice, značnou dobu trvalo, než byla shromážděna vojska od ostatních hranic, aby se proti němu vytáhlo. Tento manévr navíc oslaboval hranice a mohlo to přinášet nové problémy. Na tomto tvrzení něco je, ale na druhé straně mobilita comitatenses by se zase neměla příliš zveličovat. Nakonec ani jedna z těchto armád se nemohla pohybovat rychleji, než byla rychlost pochoduujícího pěšáka nebo rychlost vozů se zásobami. Polní armády se nepohybovaly rychleji než ostatní armády, ale měly tu výhodu, že nebyly svázány s jedním regionem.“³² Milites comitatenses nazývaní také palatini byli organizováni v legiích o síle přibližně 1000 mužů, jízdní jednotky měly 500 mužů.

Vojáci z oddílů limitanei byli profesionální vojáci, i když se dříve soudilo, že se jednalo jen o místní vojsko tvořené rolníky, což se ukázalo jako mylný předpoklad. Od comitatenses se lišili jen svou funkcí, jejich úkolem byla každodenní kontrola hranic, na nichž byla jejich část umístěná na stálo v táborech. Základní jednotkou těchto oddílů byla kohorta o velikosti asi 1000 mužů.

³² Goldsworthy, Adrian: Armáda starého Říma, 2010, s. 202

5. Historie a vývoj limitu a římských táborů

Tato část práce se věnuje vývoji limitu a římských fortifikací na něm.

5.1. Historie vývoje římských táborů do výstavby limitu

„Když Římané vstoupili na cizí území, nezačínali nikdy boj, dříve než rozbili opevněný tábor, ale nezřídili ho v žádném případě bez důkladné volby a bez pořádku. (Josephus Flavius, Bell. Jud. III, 76)“³³

Římská armáda byla zvyklá během vojenského tažení zřizovat každý večer tábor s opevněním a příkopem. Jednotka vyměřovačů spěchala vpřed, aby vyměřila budoucí tábor. Jakmile na místo dorazili vojáci, postavili na něm přesně podle vyměřeného půdorysu řady kožených stanů. Plán tábora zůstával stejný bez ohledu na zemi, v níž se právě vojáci nacházeli. A tak věděl každý voják, kde přesně má hledat svůj stan.

Počátky římských pochodových táborů jsou zahaleny tmou. Výpovědi literárních pramenů si protiřečí, ale je možné vysledovat stavitelskou tradici až do 4. století př. Kr.³⁴ Tehdy začal Řím zakládat městské kolonie, opevněná města s pravidelným plánem pravoúhlých ulic. Ve způsobu stavby těchto městských kolonií je jasně patrný řecký vliv. Tato města také ovlivnila podobu římských vojenských táborů. Pro Římany bylo charakteristickým rysem přebírání použitelných systémů od cizích národů, upravit je dle svých potřeb a udělat z nich nezaměnitelnou součást své kultury.

Ve 2. století př. Kr. popsal řecký historik Polybios jako první detailně římský tábor. Měl půdorys čtverce, byl zabezpečen příkopy a valem, na němž stála dřevěná hradba. Val ohraničoval pravidelně rozestavěné stany. Vojenské tábory z tohoto období s analogickou pravidelnou vnitřní zástavbou byly odkryty u Numantie ve Španělsku. Byly součástí kruhu obležení, kterým římská armáda uzavřela iberské město Numantii. Kvůli dlouhému obléhání nestály v těchto táborech stany, ale dřevěné přístřešky – baráky tzv. *hibernacula*.

³³ Johnson, Anne: Römische Kastelle.1987, s. 11

³⁴ Johnson, Anne: Römische Kastelle.1987, s. 11

Armáda římské republiky se skládala zpočátku z mužů povinných vojenskou službou, kterými byli rolníci, občané Říma a dalších příslušných území. Z nich byly sestavovány legie pro letní vojenská tažení. Na podzim, když válka byla pozastavena, se vrátili domů. Od 3. století př. Kr. si Římané po Itálii podrobili Španělsko, Řecko, Malou Asii, severní Afriku a Galii. Vzdálenost od vlasti byla tedy značná, proto jednotky musely na cizím území často zůstat i několik let, aby získané území zajistily. Tato skutečnost byla jedním z důvodů, proč se římská armáda postupně profesionalizovala.

Nyní bylo zapotřebí i zimní ubytování pro vojáky. Pochodové tábory stavěné při letních taženích (*castra aestiva*) byly doplněny o přístřeší pro přezimování, tyto tábory se nazývají *castra hiberna*. Tyto tzv. zimní tábory vznikaly buď v oblastech spolehlivých spojenců, nebo také přímo na podrobeném území. Vojáci v nich měli zajištěno ubytování v chatách ze dřeva, kamene nebo drnů a dále se v táboře nacházely stavby administrativního charakteru a samozřejmě také sklad zásob. Zimní tábory byly také silně opevněny. Mohly poskytnout přístřeší pouze jedné legii nebo někdy i několika legiím a spojeneckým jednotkám.

Představa hranice impéria v tomto čase ještě neexistovala, protože Římané žádná omezení své moci neuznávali. Římské legie často vnikaly hluboko na nepřátelské území. Zde se utkaly se svými protivníky na bitevním poli a většinou se jim podařilo nepřítele porazit. Poté byl vyjednáán a uzavřen mír a poražený také často musel vydat Římanům rukojmí jako záruku. Legionáři se potom mohli vrátit zpět do svého tábora, kde se připravovali na příští letní sezonu.³⁵

Od Gaia Iulia Caesara známe popisy táborů, které nechal postavit během galských válek v polovině 1. století př. Kr. Z těchto táborů se ovšem dosud mnoho nenašlo. Nejstarší stopy po dočasných pochodových táborech a rozsáhlé zbytky stálých vojenských základů známe z doby Augustovy vlády. Římští vojevůdci je zřizovali přibližně mezi lety 15 př. Kr. a 16 po Kr. na válečných taženích proti Germánům v Porýní, Vestfálsku, Bádensko-Württembersku a Hesensku.

Roku 9 po Kr. utrpěli Římané pod vedením Publia Quinctilia Vara drtivou porážku v Teutoburském lese. Tato ztráta tří legií natolik otřásla císařem Augustem, že poprvé začal pomýšlet na konec římské expanze. Císař Augustus naznačil svému nástupci Tiberiovi, aby už dále nerozšiřoval mocenský záběr říše. Výsledkem této

³⁵ Johnson, Anne: *Römische Kastelle*. 1987, s. 12

politiky tedy bylo, že Rýn a Dunaj se od roku 16 po Kr. staly skutečnými hranicemi římské říše s Germány. Od této doby začali Římané stavět kromě pevných táborů používaných hlavně pro přezimování viz. výše také trvalé dřevěné *castelly*, jejichž posádku tvořily nově zřízené pomocné *auxiliární* jednotky. Tyto jednotky zahrnovaly pěchotu a jízdu a také množství speciálních jednotek. V pomocných jednotkách sloužili obyvatelé provincií, kteří neměli římské občanství.

Roku 43 po Kr. začala za císaře Claudia římská expanze do Británie. V této době byl již jasný rozdíl mezi trvalými tábory legií a auxilií a přechodnými krátkodobými pochodovými tábory. Podmanění jižní Anglie bylo provázeno stavbou kvalitních cest, které mezi sebou spojovaly velké množství dřevěných auxiliárních táborů. Těch několik málo táborů legií se nacházelo na strategicky zvláště důležitých místech v jižní Anglii. Tyto jednotky měly za úkol dostat původní obyvatelstvo pod kontrolu. Římská expanze v Británii nastínila schéma pro další století, nově získané území bylo plošně pokryto a tak zajištěno kastely.

5.2. Počátky výstavby limitu

Za vlády flaviovské dynastie (69 – 96 po Kr.) pokračovala v Británii římská expanze, nejprve byl dobyt Wales, později byla připojena severní Anglie a Skotsko. Kastely byly většinou zakládány na vzdálenost denního pochodu, často ležely na důležitých křižovatkách cest v oblastech osídlených domácím obyvatelstvem. Z jižní Anglie jsou také doloženy legionářské tábory z flaviovského období.

Podobně Římané postupovali na hornogermánské hranici, když byla za císařů Vespasiána a Domitiána obsazena i území na pravém břehu Rýna tzv. *agri decumates*. Důležitými strategickými body pro podmanění tohoto území, byl legionářský tábor v Mohuči a ve Štrasburku. Z nich vycházela síť auxiliárních táborů, které ležely v krajině osídlené místním obyvatelstvem. Tábory byly mezi sebou spojeny cestami.

V posledních letech vlády císaře Domitiána, vládl v letech 81 – 96 po Kr., začala výstavba hornogermánského a raetského limitu. Tím začala další defenzivní fáze římského zajištění hranic – pomocné jednotky byly nyní rozmístěny na dlouhé linii hranice. Limes byl od začátku strážěn řetězem strážních věží.

5.3. Přestavba táborů do kamene

Od vlády císaře Hadriána navíc přibyla jako doplňková ochrana palisáda, která měla spíš význam překážky než hradby. Velký počet táborů ležel přímo na hraniční linii. Postupně pak začala také přestavba dřevozemních táborů do kamene. Okolo roku 200 po Kr. byla na hornogermánském limitu postavena dodatečně další překážka proti nepřátelským vpádům a sice násep a příkop. Na raetské hranici byla ve stejnou dobu palisáda nahrazena zdí.

Severní hranice Británie byla opevněna za vlády císaře Hadriána mohutnou kamennou zdí, která propojila ústí řek Tyne a Solway. Její osou byla tzv. Stanagate – vojenská silnice vybudovaná za Agricoly. V rané fázi byly pevnosti stavěny v linii vymezené jejím průběhem. Jejich řada byla postupně prodlužována na západ a východ až dosáhla k Newcastle upon Tyne na jednom konci a Bownes on Solway na druhém. Před pevnostmi byl vybudován vlastní val. Kastely pro kohortu se střídaly s menšími opevněními. Císař Antoninus Pius pak nechal hranici posunout směrem k severu a vztyčit zde zeď a vystavět zde novou zeď z drnů. Tato nová hranice vedla z Firthu of Forth k Firth of Clyde. Stejně tak byl Hadriánův i Antoninův val osazen četnými kastely auxiliárních jednotek.

Mezitím postupně probíhala výstavba ORL, norického a pannonského limitu, kdy tábory a kastely byly postupně přestavovány do kamene. Vývojem úseku limitu v Noriku a Pannonii se v této práci zabývám v kapitolách 7. a 8., v nichž se jeho historii a vývoji v těchto provinciích věnuju podrobně.

5.4. Limes na sklonku 2. a ve 3. století po Kr.

„Přestože byl Limes Romanus značně propracovanou soustavu, kterou rozvinul císař Traján a antoninská dynastie, již na sklonku 2. století po Kr. se projeví některé její nedostatky. Nedokázala odolávat systematickému tlaku na mnoha místech a hroutila se pod nájezdy barbarů. Tyto skutečnosti si záhy vyžádaly korekce a reformy armády i způsobu ochrany hranice provincií, k nimž přistupuje již císař Gallienus (253-259 po Kr.).“³⁶

³⁶ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 57

Během 3. století, hlavně v jeho první polovině se ale zatím základní struktura legionářských táborů ani auxiliárních kastelů prakticky neměnila. V tomto období ovšem začaly přibývat nové typy staveb, jejichž charakter již kladl větší důraz na jejich defenzivní funkci – centenaria, burgy a quadriburgia – podrobněji jsou tyto typy staveb rozebrány v oddíle 6.5.

Zároveň s reformou armádních složek a vzniku oddílů comitatenses a limitanei ve druhé polovině 3. století a na přelomu 3. a 4. století postupně proběhly velké změny v pojetí funkce a charakteru táborů. „V této době přestávají být táboory opevněnými kasárnami a nejsou nadále jen sídlem ozbrojených oddílů, ale také civilního obyvatelstva. Tento trend pokračoval dál i v době Diokleciánově, kdy došlo ke zničujícím útokům Alamanů a Sarmatů (289 -294 po Kr.).“³⁷

5.5.Pozdně římské fortifikace a limes

Čtvrté století s sebou přineslo změny v půdorysech, opevnění i vzezření kastelů. Táboory tak získaly výrazně defenzivní funkci a začala se pro jejich umístění vybírat poloha spíše na nepřístupném návrší nebo aspoň na vyvýšené poloze, což byl výrazný rozdíl oproti táborům doby principátu, které byly stavěny hlavně na mírně svažitéch návrších. Plocha táborů se oproti předchozímu období ztelně zmenšila, v řadě táborů v této době došlo k jejich přestavbě. Byla ale také postavena řada nových fortifikací. Nově táboory také neobývali pouze vojáci, jak tomu bylo dosud, ale i jejich rodiny, čímž se změnil v jakási opevněná města, která životopisec sv. Severina Eugippius nazval oppidami. „Vlastní jednotky sídlily v menších vestavěných pevnůstkách a na zbývající ploše se rozkládalo civilní osídlení – v Noriku např. Zeiselmauer (Cannabiaca), Mautern (Favianis) a v Pannonii Carnuntum. Území mezi těmito kastely střežily burgy a centenaria.“³⁸

Ke změně vzhledu kastelů přispěly také dva nové typy věží, které byly v rámci jejich přestaveb budovány. Oba tyto typy na rozdíl od věží, jež měly táboory doby principátu, vystupují ze samotné stěny hradby. U táborů principátu tvořily věže se stěnou hradby linií v zákrytu. Od doby vlády císaře Konstantina I. se objevily vějířovité věže, které byly v rozích kastelu. Druhým typem byly půlkulaté věže, které

³⁷ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 57

³⁸ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 58

lemovaly stěnu hradby coby mezivěže. Oba tyto nové typy byly stavěny z pevného litého zdiva (*opus caementicium*) a používaly se jako rampy, na nichž byly umístěné těžké balisty. Takto přestavěno a zesíleno bylo např. opevnění kastelu ve slovenské Iži (Kelemantia) na úseku pannonského limitu.

Půdorys těchto táborů postrádal pravidelnost táborů z doby principátu, byl spíše uzpůsobován konkrétnímu terénu a situaci. Vznikla tak řada objektů s netradičním půdorysem. Jedním z nich je např. fortifikace na Visegradě (Pone navata), která je také opatřená podkovovitými a vějířovitými věžemi.

„Za vlády císaře Valense (364 – 378 po Kr.) dále pokračovaly stavební aktivity, které se projeví přestavbami a zlepšováním stávajících fortifikací. V tomto stavebním programu také nacházejí místo nové, do té doby výjimečné opevňovací prvky. Především se jedná o pevnosti v pravém slova smyslu, pro jejichž výstavbu byly vybírány dominantní, vyvýšené a snadno hájitelné vrchy.“³⁹ Pevnosti se přizpůsobovaly utváření terénu a jejich tvar tudíž ztratil dřívější pravidelnost. Změny se objevily i v organizaci ochrany a obrany provincií. „Jádro hraničního vojska tvořili barbarští spojenci – foederáti – usídlení podél hranic.“⁴⁰ I přes tyto změny se území nepodařilo udržet a romanizované obyvatelstvo před Ostrogóty uprchlo roku 488 po Kr. do severní Itálie. „Tento rok v podstatě znamená konec římské přítomnosti ve střední Evropě.“⁴¹

³⁹ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in *Gorgoneion* 2, 2003, str 58

⁴⁰ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in *Gorgoneion* 2, 2003, str 58

⁴¹ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in *Gorgoneion* 2, 2003, str 58

6. Struktura limitu

Tento oddíl práce se věnuje jednotlivým typům staveb na limitu.

6.1. Stálé legionářské tábory a auxiliární kastely

Pro stálé vojenské tábory legií (*castra legionis*) a pomocných jednotek (*castella*), které byly stavěny za císařství, nemáme žádné podrobné písemné prameny jako pro tábory pochodové - přechodné. Při jejich plánování ale byly zřejmě použity podobné principy, jaké popsali Polybios a Pseudo-Hyginus pro pochodové tábory. Odlišné požadavky však měla armáda, která byla trvale umístěna na stálém místě.

Hyginus doporučoval poměr délky k šířce 3:2 pro tábor legie, toto rozvržení proporcí tábora se nazývá *tertiata*. Od poloviny 1. stol. po Kr. dostalo opevnění legionářských a auxiliárních půdorys obdélníka se zaoblenými rohy, který připomíná hrací kartu. Kromě toho se stavěly i tábory ve tvaru čtverce a někdy také s nepravidelným půdorysem. V trvalých táborech legií byly spolu umístěny maximálně dvě legie – zde může příkladem posloužit legionářský tábor *Vetera I* u Xanten. Legie potřebovala pro svůj tábor plochu okolo 20 ha. Velikost plochy auxiliárního tábora byla přizpůsobena velikosti jednotky a pohybovala se zhruba od 1,4 ha pro malé jednotky o velikosti 500 pěších (*cohors quingenaria peditata*), do 6 ha pro *ala milliaria*. Pro tábor numerů stačila velikost 0,6 – 0,8 ha.

Stálé vojenské tábory se vyvinuly z pochodových, přičemž jejich půdorys zůstal v podstatě zachován. Nepříliš silná hradba a příkopy pochodového tábora byly u stálých táborů nahrazeny silným opevněním.

Někdy byly ještě před příkopy stavěny překážky, které měly za úkol ztížit nepříteli jeho přiblížení a postup, ve formě zašpičatělých kůlů nebo podobných zařízení v příkopech nebo mezi nimi. Také před příkopy mohly být tyto překážky položeny, například špičaté kůly v zamaskovaných jamách (*lilia*) – tzv. vlčí jámy.

Byl vyhlouben jeden nebo více hlubokých příkopů nejčastěji ve tvaru písmene V – *fossa fastigata*. Podle jejich průřezu, který vybíhá do špiče, bývají tyto příkopy označovány v odborné literatuře termínem „*Spitzgraben*“. Tento typ příkopu se vyskytuje se zploštěným prohloubením ve špiči – žlábkem, který zřejmě mohl sloužit k čištění příkopu, nebo byl jeho pozůstatkem. Dalším typem příkopu byla *fossa punica* - v průřezu se její jedna polovina svažovala méně ostře oproti typu *fossa*

fastigata, druhý konec ale byl v podstatě kolmý. Příkop byl většinou přerušen v místech před branami, je ovšem i několik případů, kdy před branou přerušen nebyl, takže přes něj vedl dřevěný můstek. Šíře jednotlivých příkopů se pohybovala mezi 2,5 až 6 metry a hloubka od 1,2 do 3 metrů.

Za příkopem byl nasypán val z hlíny nebo drnů, který nesl dřevěnou hradbu. Jiné tábory měly líc hradby kamenný a teprve za ním následoval hliněný val. Čtyři táborové brány byly opatřeny věžemi. Další věže se nacházely ve čtyřech rozích tábora a kromě toho také v pravidelných odstupech v opevnění mezi věžemi brány a rohovou věží - tzv. mezivěže.

Půdorys táborů legií vycházel, jak již bylo zmíněno výše, z koncepce pochodových táborů, jejichž uspořádání vycházelo a navazovalo na uspořádání, italských sídlišť městského charakteru. Stejně jako u měst je principem systém dvou kolmých ulic – *cardinis* – *via principalis* a *decumani* – *via pretoria*.⁴² Příkop tábora měl pravděpodobně i jinou funkci, než jenom obrannou, symbolicky odkazoval na vyoranou posvátnou brázdu, jež obkružovala a vymezovala plochu města – plochu, v níž panoval řád a zákony. Takto i příkop u tábora ho jasně vymezoval oproti okolí jako ostrov řádu – čemuž odpovídal i přesný systém rozměření vnitřní zástavby.

Stejně jako u pochodového tábora byl vnitřní prostor stálého tábora rozdělen na tři pásy již zmíněnými cestami (*viae*) a také cesta podél valu (*via vallaris*) zůstala zachována. Řady kožených stanů byly nahrazeny nejprve dřevěnými později kamennými ubikacemi pro mužstvo.

Půdorys auxiliárního kastelu byl normován na konci 1. stol. po Kr. Když srovnáme různé půdorysy kastelů mezi sebou, najdeme zajisté nějaké rozdíly v tom, jak jednotlivé jednotky provedly stavbu. To platí také pro stejné typy budov. Díky těmto odlišnostem nejsou žádné dva auxiliární kastely naprosto identické.

Vnitřní prostor tábora byl rozdělen dvěma cestami, které probíhaly napříč celým tábořem a dělily ho tak na tři pásy. Zvýšená potřeba kanceláří potřebných pro vedení administrativy vedla k rozdělení správní budovy velitelství a obytných prostor velitele. Tato budova obdržela vzhledem ke svému velkému významu vedoucí pozici na křižovatce dvou nejdůležitějších táborových cest. Budova byla nazvána *principia* (plurál od latinského slova *principium*). *Principia* stála přesně na tom stejném místě, na němž se v pochodovém – přechodném táboře nacházel stan velitele (*praetorium*).

⁴² Bouzek, Jan, Sakař Vladimír: Římské provincie a Limes Romanus ve střední a západní Evropě. 1990 – s. 48

Obytný dům velitele, kterému zůstal původní název praetorium, se zpravidla nacházel za principiemi, někdy však také vedle nich.

V těchto stálých fortifikacích muselo být také zajištěno pravidelné zásobování. Bylo nutné zajistit zásoby obilí a dalších potravin na horší časy. Proto byly v táboře postaveny sýpky (horrea) a skladiště, nacházely se většinou blízko táborové brány kvůli snadnému přístupu. Dalšími budovami, které se nacházely ve středním pásu tábora, byl lazaret, dílny a skladiště zbroje. Kromě toho zde byly také ubikace první kohorty legie, obydlí pěti nejvýše postavených centurionů této kohorty sousedilo s via principalis.

V přední části tábora, v praetenture, se nacházela obydlí šesti tribunů legie. Bylo ohraničeno via principalis. Zde se nacházelo také shromaždiště první kohorty (schola). Ubikace zbytku mužstva stály v přední části praetentury a zabíraly kromě toho také celou retenturu.

Auxiliární tábory byly zmenšenou kopií legionářského tábora. Většinou měly principia, praetorium a sýpky ve středním pásu kastelu, zatímco ubikace mužstva stály v praetenture a retenture. Dílny se nacházely ve většině kastelů, lazaret jen v těch větších. Lázně byly většinou umístěny mimo vlastní tábor za opevněním.

6.2. Půdorys auxiliárního kastelu

Nyní zde v bodech popíšu typický auxiliární kastel (obr.9), jenž se od tábora legie přece jen v několika bodech lišil.

Obranné prvky

1. Prvky bránící přiblížení – kůly, lilia atd. – podrobněji rozepsány v podkapitole 3.1. Stálé legionářské tábory a auxiliární kastely.

2. Jeden nebo více obranných **příkopů** (fossae), které se nachází okolo tábora. U některých kastelů, stejně jako u táborů legií, probíhá příkop po celém obvodu tábora nepřerušen ani před vstupními branami, takže přes něj musely být postaveny dřevěné můstky. Příkop však může být před branami přerušen, takže cesta do tábora vede po pásu zeminy.

1. **Opevnění:**

a) **vallum** navršené z hlíny nebo drnů. Zemina pocházela většinou z výkopu příkopů. Pod touto hradbou se při výzkumu často najde rošt z kulatiny nebo ucpávka z kamenů. Frontální strana hradby byla udržována kolmá pomocí obložením stěn prkny nebo drny. K tomuto typu hradby patřily také dřevěné rohové věže a také mezivěže, které byly vestavěny v těle valu.

b) **hradba** z kamene (murus), za níž byl většinou nasypán val z hlíny (příklad – tábor Saalburg na hornogermánském limitu). Na druhou stranu byly i tábory, které měly volně stojící hradbu (příklad - kastel Welzheim-Ost na hornogermánském limitu). K této kamenné hradbě patřily kamenné rohové věže a mezivěže.

2. **intervallum** – tvořilo volný prostor mezi vnitřní stranou opevnění a zastavěnou vnitřní plochou tábora. Zde se nacházely pece a toalety. Ne každý kastel byl lemován výrazným intervallem. Jestliže zde byla via sagularis, zabírala buď celé intervallum, nebo tvořila hranici mezi ním a vnitřní zástavbou tábora.

Brány a cesty

1. Via principalis spojovala porta principalis sinistra (brána na levé straně tábora) s portou principalis dextra (pravá táborová brána).

2. Via praetoria vedla od principií k porta praetoria (přední brána, hlavní táborová brána)

3. Via decumana běžela od zadní strany principií k porta decumana (zadní brána)

4. Za principiemi vedla u mnoha kastelů ulice rovnoběžná s via principalis, která příčně probíhala celým táborem (via quintana).

5. Via sagularis obíhala vnitřní obvod tábora u opevnění, ne u každého kastelu byla vybudována.

6. Viae vicinariae byly malé vedlejší uličky mezi jednotlivými ubikacemi mužstva, stájemí nebo jinými stavbami uvnitř tábora.

Vnitřní uspořádání tábora

1. Prostřední pruh tábora byl v pochodových táborech označený jako *Latera Praetorii*. Jak se nazýval u stálých táborů, nevíme. Ve středním pásu se nacházely *principia* a budovy napravo a nalevo. U většiny auxiliárních táborů se napravo vedle *principií* nacházel obytný dům velitele tábora (*praetorium*). Dále zde stály (nalevo od *principií*) jedna nebo dvě sýpky (*horrea*), možná také dílny (*fabrica*) nebo lazaret (*valetudinarium*). U nemnohých kastelů se ve střední části tábora našly též ubikace mužstva (*Saalburg*, *Hesselbach*).

2. V přední části tábora (*praetentura*), mezi *via principalis* a *porta praetoria*, stály ubikace mužstva (*centuriae*), stáje (*stabula*) a sýpka (*horrea*) buď paralelně s *via praetoria* (*per scamnam*), nebo v pravém úhlu k ní (*per strigam*). V některých táborech v Horní Germánii se *praetorium* nacházelo v *praetentura* (*Saalburg*).

3. *Retentura*, zadní část tábora, začínala za *principiis* a pokračovala k *porta decumana*. Zde byly ubikace mužstva, stáje nebo zásobárny, které byly stejně jako v *praetentura* orientovány buď *per strigam*, nebo *per scamnam*. U některých táborů bylo *praetorium* postaveno za *principiis* v *retentura* (*Oberstimm*).

6.3.Cesty, limitní cesta

Síť římských silnic spolu navzájem spojovala jednotlivé tábory a ty zase dál s centry ve vnitrozemí. „Tato silniční síť sloužila k vojenskému zabezpečení provincie.“⁴³ S jejich výstavbou se většinou začalo krátce poté, co se území stalo římskou provincií. Silnice byly jedním z předpokladů kontroly provincií a rychlého a snadného přesunu vojsk. Napomáhaly také rozvoji obchodu a přepravě. Římané často využili starých cest a snažili se využít co nejvýhodnějších poloh spojujících v co nejkratší vzdálenosti daná místa.

Nejdůležitější cesta vedla podél limitu - tzv. limitní cesta, která propojovala jednotlivé tábory na limitu mezi sebou a také se strážními věžemi. Strážní věže si navzájem v případě ohrožení předávaly signál, který doputoval do nejbližšího kastelu,

⁴³ Baatz, Dietwulf: *Der Römische Limes Archäologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau*, 2000, s. 69

odkud po limitní cestě vyrazila jednotka, aby zlikvidovala hrozící nebezpečí. Cesta sloužila také vojenským kurýrům a pro účely zásobování.

Římská silnice se skládala ze čtyř vrstev, každá z nich byla vysoká přibližně 30 cm. První vrstvu (statumen) tvořila spodní vrstva velkých kamenů, na nichž byl hrubší písek spojený maltou (rudus), dále vrstva jemného písku (nucleus) a nakonec vlastní povrch silnice (summum dorsum), který tvořily ploché kameny nebo štěrky. Dorsum bylo kvůli odvodu vody mírně vyklenuté, vodu stékající z cesty sbíraly příkopy po obou jejích stranách. Podél silnic stály kamenné sloupy vysoké 2 až 3 m, které putující zpravovaly o vzdálenosti nejbližších cílů.

Silnice stavěli odborníci, armádní jednotky k tomu určené, které se pak také staraly o jejich údržbu a opravu. Bezpečnost na cestách zajišťovali beneficiáři. Cesty se často dochovaly, kromě toho ale existovaly i itineráře a mapy – např. Tabula Peutingeriana (viz výše).

6.4. Věže

Na místech k tomu vhodných byly podél limitu stavěny strážní věže. Byly rozestavěny v určitých vzdálenostech od sebe, tak aby z jedné bylo vidět sousední věže po obou stranách kvůli předávání signálů v případě, že by se nepřítel přiblížil k hranici či ji dokonce překročil. Vzdálenosti se pohybovaly přibližně od 300 po 1200 metrů, důležitým faktorem byla členitost terénu. Signály měly být podávány zapálením hranice dříví nachystané v horním patře věže, nebo zvukovými signály – zřejmě trubením na trubku či roh. Hlídka, která byla neustále na stráž, zpozorovala signál od sousední věže a předala ho další. Takto zpráva o ohrožení mohla překonat v krátkém čase velkou vzdálenost a zburcovat vojenské oddíly v kastelech.

Věže měly přibližně čtvercový půdorys o délce strany přibližně 4 až 5 metrů. Několik věží nemá čtvercový půdorys, ale polygonální jako např. věž v Neuwiedu a Hambachu. Okolo věže se nacházelo opevnění - dřevěná palisáda, příkop a val. Příkop mohl být buď čtvercový, nebo kruhový.

Pozůstatky věží se dochovaly přibližně do výšky 1,5 m. O tom, jak věže vypadaly, jsme ale zpraveni poměrně dobře díky jejich vyobrazením na sloupu Trajánově i Marka Aurelia. Podle nich bylo zejména na germánském limitu provedeno několik rekonstrukcí, jednou z nich je např. věž v Rheibrohl (obr. 17).

Nejprve byly přibližně od poloviny 1. století po Kr. stavěny dřevěné věže, na jejich půdorysu jsou jasně patrná čtyři silná břevna, která představovala rohy věže a byla základem nosné konstrukce věže. „Později byly budovány věže sice dřevěné, ale jejich přízemní část byla stavěna z lomového opracovaného kamene tak, že čtyři masivní kůly tvořily nároží stavby. Mezi ně byly vyrovnány kameny zpevněné ještě trámovou konstrukcí roštovou.“⁴⁴ Dalším typem věží byly ty, které byly stavěné celé z kamene spojovaného maltou, od poloviny 2. století tento typ převládl.

Vstup do věže byl v prvním patře, vojáci do ní lezli po žebříku. V přízemí bylo skladiště, kde měli uložené zásoby. V prvním patře se nacházel vstup a zároveň zde zřejmě byla místnost, v níž pobývali vojáci, kteří neměli zrovna hlídku. Ve druhém patře se nacházel ochoz, na něm vojáci drželi hlídku. Předpokládá se, že službu ve věži mohla držet patrně jen malá skupinka vojáků např. jedno contubernium – 8 mužů.

Nad okny věže mohly být oblouky. Některé věže byly také opatřeny nápisy, které oznamovaly např. vybudování, nebo opravu věže a často obsahovali i jméno jednotky a jejího velitele, který stavbu či úpravy na ní provedli včetně jména vládnoucího císaře, což slouží jako dobrý datovací prvek.

Na konci 2. a počátku 3. století po Kr. byly signální věže na raetském limitu propojeny souvislou zdí.

6.5. Fortifikace menších jednotek ve 3. – 4. století po Kr.

„Změny v organizaci hraničního vojska a jeho bojové taktiky ve 3. a 4. století po Kr. přinesly také odlišné typy fortifikací. Vedle větších kastelů, budovaných v doznívající tradici pravidelných táborů doby principátu, se začínají na sklonku 3. století po Kr. stavět také nové pevnostní prvky, které mají předlohy jednak v tzv. centenáriích, jednak v jednoduchých strážných věžích.“⁴⁵

Centenária byly určeny pro nejmenší jednotky římské armády a v zásadě jejich uspořádání vycházelo z koncepce kastelu, ovšem s několika změnami. Těmi byl

⁴⁴ Bouzek, Jan, Sakař Vladimír: Římské provincie a Limes Romanus ve střední a západní Evropě. 1990 – s. 48

⁴⁵ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 59

např. snížený počet bran – ze čtyř na jednu či dvě a skromnější a „nepravidelná vnitřní zástavba“⁴⁶.

„Podoba a funkce nových pevnostních staveb byla dána především defenzivními požadavky – díky masivní stavební aktivitě na přelomu 3. a 4. století po Kr. vzniklo množství nevelkých pevnůstek, které se odlišovaly od dosud známých fortifikací.“⁴⁷

Tyto nové typy fortifikací jsou označovány jako burgy a quadriburgia. Při jejich výstavbě se uplatnily běžné stavební technologie – zdivo typu opus caementicium, případně o zdivo kombinující ve vrstvách kámen a pálené cihly⁴⁸.

„Vzhledem k datování a dosud zjištěným skutečnostem lze říci, že prozkoumaná quadriburgia a některé burgy jako např. pasovské Boiotro mají své předlohy v předovýchodní oblasti, kde podobné stavby vznikaly již od konce helénistického období. Jejich obliba na dunajském limitu ve 3. a 4. století po Kr. má zřejmě své důvody v přesunech vojenských jednotek, a jak je patrné na dolním Dunaji, některé z nich, především jezdci a lukostřelci, pocházely právě z této části římské říše.“⁴⁹

6.5.1 Burgus

„Burgy představují jakýsi typologický mezistupeň mezi signálními věžemi a kastely.“⁵⁰ Vyskytují se jak v Noriku a Pannonii, tak i v Porýní. Spojují v sobě centenarium s věží, mají však oproti oběma těmto stavbám důkladnější opevnění.

Jednodušším typem je burgus typu věž, který nemá nijak složitě uspořádaný půdorys. Druhým a vyspělejším typem byly burgy s centrálním dvorem. „Jejich základní znak spočíval v propojení obytných místností s obvodovými stěnami – hradbou.“⁵¹ Na čtvercovém půdorysu burgu se podél hradeb nacházely místnosti pro

⁴⁶ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 59

⁴⁷ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 62

⁴⁸ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 59

⁴⁹ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 62

⁵⁰ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 59

⁵¹ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 59

velitele jednotky i pro mužstvo, skladovací prostory a nezastřešené centrální nádvoří. Vstup do této fortifikace byl pouze jeden a v mnoha případech byl opatřen věží. Burgy měly minimálně jedno patro, byly opevněny valem s palisádou a příkopy.

6.5.1.1. Burgus typu věž

Tento typ je charakteristický hlavně pro limes v Noriku a Pannonii. Podél horního a dolního toku Dunaje jich vznikl poměrně velký počet. Zřizovány byly především na strategicky významných místech, z nichž měla posádka možnost kontrolovat okolí. Tato stavba věžovitého typu vycházela z koncepce starších signálních věží. Tyto burgy měly čtvercový půdorys o délce strany do dvaceti metrů.

„K nejlépe dochovaným patří burgus v rakouském Bacharnsdorfu na norickém limitu, které byl postaven u významné cesty z Cetia (St. Pölten) do Namare (Melk). Základy této stavby o rozměrech 12,2 x 12,2 měly šířku 1,5 m. Jediný vstup do fortifikace byl ze severní strany. Burgus měl dvě patra.“⁵²

Další burgy tohoto typu byly na norickém úseku limitu v Rossatz, Melk-Spielbergu a Hollenburgu, na rakouském úseku pannonského limitu např. v Regelsbrunu.⁵³ Na úseku pannonského limitu v Maďarsku se nacházely např. v Komárom-Koppánymonostor, Neszmély-Tekeres, Ezstergom-Szentgyögymezö.⁵⁴

6.5.1.2. Burgus s nádvořím

Mezi předlohy tohoto typu burgů lze zařadit např. kastel v Rötelsee v Bavorsku, jenž je datován do sklonku 2. století po Kr. Vyspělejším příkladem je burgus v bavorském Harlachu, který vznikl na čtvercovém půdorysu o ploše 1050 metrů čtverečních.⁵⁵ Pochází z první poloviny 3. století po Kr. Stavba byla určená přibližně pro sto mužů, podél opevnění se nacházely ubikace mužstva a místnosti

⁵² Kandler, Manfred, Vetters, Hermann: Der römische Limes in Österreich. 1989, s 130-131

⁵³ Kandler, Manfred, Vetters, Hermann: Der römische Limes in Österreich. 1989, s 128 – 129, s 133-134, s 140-141, s 197-199

⁵⁴ Visy, Zsolt: Der Pannonische Limes in Ungarn. 1988

⁵⁵ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 60

velitelů. „Vstup měla fortifikace pouze jediný a přímo naproti němu za centrálním nádvořím ležela apsida, snad svatyně.“⁵⁶

Velmi zajímavým příkladem tohoto typu na norickém limitu je burgus v Pasově (Passau) – Boiotro⁵⁷ (obr. 16). Vznikl na konci 3. století po Kr. Pravděpodobně zde potom ve 4. století sídlila malá jednotka limitaneů. Má nepravidelný lichoběžníkovitý půdorys, který má v nárožích věže podkovovitého půdorysu. Má pouze jeden vstup s věžovou nástavbou. „Nádvoří pevnosti lemovaly mohutné pilíře – přízemí stavby bylo do dvora otevřeno jakýmsi portikem.“⁵⁸ Další fortifikací tohoto typu je burgus v Altrip (Bádensko-Württembersko).

6.5.2. Quadriburgium

„Předlohy quadriburgií pocházejí již z helénistického období, kdy byly budovány Nabatejci a Hebrejci. Oproti evropským opevněním měly předovýchodní quadriburgia širší funkci, vedle sídla vojenské posádky sloužily jako stanice při cestách a byly také zásobárnou cenné vody.“⁵⁹

Tato fortifikace bývá také nazývána tetrapyrgos. Byly stavěny především na dolním Dunaji na nepřístupných návrších. Na dolním toku Dunaje byly tyto stavby budovány až k jeho ústí do Černého moře, stálo jich zde více než 30. Rozloha těchto pevností je většinou menší než 0,5 ha. Typické jsou pro ně silné obvodové zdi o síle 1,5 – 2 m. „Pevnůstky s jedním vstupem měly symetrickou dispozici obvykle čtvercovou, někdy také obdélnou. Na první pohled jsou charakteristickým prvkem čtyři rektangulární nebo kruhové věže v nároží. První stavby tohoto typu se začaly stavět po roce 290 – 293 po Kr., kdy se uskutečnila první inspekční cesta císaře Diokleciána.“⁶⁰ Větší stavební aktivita ale začala až v době vlády tetrarchů a dále ve 4. století po Kr.

⁵⁶ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 60

⁵⁷ Genser, Kurt: Der römische limes in Österreich – Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit, 1986, s 11-37

⁵⁸ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 61

⁵⁹ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 62

⁶⁰ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 61

Quadriburgia se nachází např. v Ducis Pratum, Gornea, Putinei, Hinova, Egetě, Halicaniburgu a Translucum.

7. Provincie Norikum

V této části své práce se budu zabývat provincií Norikum. Nejprve zmíním obecnější věci – vymezím geografickou polohu této římské provincie, shrnu stručně celou historii území, podrobněji se pak budu zabývat připojením Norika k římské říši a situací poté, co se stalo římskou provincií. Potom popíši jeho nové uspořádání a správu jako římské provincie. Nakonec se budu zabývat hranicemi Norika a vývojem obrany těchto hranic a vývojem samotného limitu.

7.1. Geografická poloha

Norikum zahrnovalo většinu území dnešního Rakouska, část Slovinska a jihovýchodní cíp Bavorska. Na západě Norikum sousedilo s Raetií, na východě s Panonií a na jihozápadě s Itálií. Na severu sahalo území norického království (*regnum Noricum*) až za řeku Dunaj, která se později, když bylo Norikum natrvalo začleněno do římského impéria jako jedna z jeho provincií, stalo jeho severní hranicí.

7.2. Stručná historie Norika

Archeologické nálezy z lokality Hallstatt nám ukázaly, že již v době bronzové a v době železné zde existovala vyspělá kultura. Původní obyvatelstvo z období halštatské kultury tvořili zřejmě Panonové, kteří později splynuli s keltskými kmeny, které na toto území přišly zřejmě někdy po roce 450 př. Kr. z jihozápadního Německa. Keltové z Norika několikrát podnikli během 2. století př. Kr. několik pokusů o usídlení v Pádské nížině, ale byli vždy Římany navraceni zpět do své vlasti.

Na konci 2. století př. Kr. Norikové, nejvýznamnější a hospodářsky nejsilnější kmen, dosáhli nadvlády nad ostatními keltskými kmeny ve východoalpské oblasti a vytvořili první státní útvar *regnum Noricum*. Hlavním sídelním městem se stala Noreia, jejíž přesná poloha není dosud známá, zřejmě se však mohla nacházet poblíž dnešní štýrské obce Neumarkt in Steiermark.

Norikum se po relativně dlouhou dobu těšilo nezávislosti pod vládou svých králů. Po smrti krále Voccia, roku 15 př. Kr., bylo Norikum ustanoveno klientským státem Říma. Přestože ho Římané nazvali provincií, udrželo si jistou samostatnost a svébytnost. Skutečnou římskou provincií spravovanou římským prokurátorem se

Norikum stalo až po roce 40 po Kr. za vlády císaře Claudia. Norikum se postupně romanizovalo.

Podobně jako sousední provincie Raetie a Panonie zaujímal Norikum postavení předsunuté obranné linie římské říše před vpády germánských kmenů sídlících za Dunajem. Římané zde podél Dunaje postupně vybudovali Limes Romanus. Císař Marcus Aurelius do této provincie umístil na počátku markomanských válek jednu římskou legii (*Legio II. Italica Pia*), velitel legie působil zároveň jako místodržitel provincie.

Za vlády císaře Diocletiana bylo Noricum na konci 3. století rozděleno na dvě provincie: *Noricum ripense* (severní část při řece Dunaji, tzv. pobřežní Norikum) a *Noricum mediterraneum* (hornatější region položený jižněji, tzv. vnitrozemní Norikum). Obě tyto provincie spadaly do ilyrské diecéze, která byla součástí italské prefektury. V důsledku pozvolného šíření křesťanství bylo v Noriku založeno několik biskupství, která však zanikla v období zmatků během stěhování národů. Po zhroutení západořímské říše se v Noriku ještě nějaký čas udržel římský správní systém, který do určité míry přetrval až do příchodu Avarů a Slovanů.

Historii Norika jsem jen velmi stručně shrnula, protože jí se moje práce nezabývá. Podrobněji se budu věnovat vztahům mezi Norikem a Římem až do doby, kdy se Norikum za vlády císaře Claudia obdrželo status provincie.

7.3. Začlenění Norika do římské říše

Augustus zamýšlel svou expanzivní politikou zajistit bezpečnost římských držav, a proto chtěl získat a připojit k římské říši široké území mezi Itálií, Illyrikem, Makedonií a Dunajem na jedné straně a mezi Rýnem a Labem na straně druhé, aby byla říše zabezpečena hranicemi, které by tvořily řeky Labe, Dunaj a popřípadě Morava. Jeho plány ale zhatila drtivá porážka v bitvě v Teutoburském lese (roku 9 po Kr.), kde byly Germány napadeny a zničeny tři římské legie.

V oblasti středního Dunaje položil Oktaviánus – Augustus polními taženími v letech 35 – 33 př. Kr. základ pro pozdější podrobení této oblasti. V letech 16 – 9 př. Kr. vedl nejprve Agrippa a potom Tiberius výpravy, které sledovaly dosažení a zajištění hranice na Dunaji a rozšíření a konsolidaci provincie Illyrie.

O jiných vojenských v oblasti středního Dunaje jsme dobře informováni, ale z Norika nám příslušné zprávy téměř úplně chybí. Tu všechny soudobé prameny mlčí, a tak se informace dozvídáme prostřednictvím pozdějších autorit. Podle nich měl P. Silius Nerva, prokonsul Illyrika v letech 17 a 16 př. Kr. a zvláštní císařský pověřenec a zplnomocněnec připravit výpravu proti alpským národům v souvislosti s přípravou Drusova a Tiberiova tažení, vzal jako záminku vpád norických kmenů do Istrie, porušit suverenitu regnum Noricum. V každém případě se zdá, že připojení norického království k římské říši proběhlo poklidně. Toto začlenění do imperia Romana představovalo konečný bod 150 let trvajícího vývoje vztahů a vlivů jak kulturních, tak politických.

Po tomto úspěšném připojení nedostalo Norikum stejně jako sousední Raetie hned status provincie, obě země setrvaly prozatím v okupovaném stavu. Sídlním místem administrativy byl po dobu okupace Magdalensberg. Hlavní část administrativy spočívala v prvních desetiletích římské vlády v rukou domácích funkcionářů, a teprve až za Tiberia byla tyto posty obsazeny císařskými pověřenci.

7.4. Uspořádání a správa provincie Norikum

Po zhruba šedesát let trvající okupaci získalo Norikum za císaře Claudia status římské provincie. Neexistuje žádný antický pramen, který by nám řekl přesný rok, kdy se tak stalo. Také z oněch šedesáti let, mezi okupací za vlády císaře Augusta roku 15 a udělením statutu provincie za Claudia, nemáme žádné odkazy, jak přesně bylo nově získané území Římem spravováno.

Z období vlády císaře Claudia (41 – 54 po Kr.) se nám dochovaly už poměrně podrobné informace o správě a organizaci této nově ustanovené provincie v prostoru mezi tokem řeky Dunaj a severní hranicí Itálie. S rozlohou cca 62 000 km patřilo Norikum spíše k menším provinciím na rýnském a dunajském limitu. Jeho západní soused, provincie Raetie, měla cca 80 000 km.

Místodržícím se stal císařský úředník z jezdeckého stavu s titulem *procurator*. Jeho oficiální titul zněl *procurator Augusti (Augustorum) provinciae Noricae*. Prvním nám známým prokurátorem provincie Norikum byl příslušník jezdeckého stavu Baebius Atticus, který provincii spravoval za vlády císaře Claudia.

Novým hlavním městem provincie se stalo plánovitě založené Virunum ležící v úrodné nížině mezi dnešním Klagenfurtem a St.Veit/Glan. Pravomoc římských

místodržících se vztahovala na správu financí, velení armádě umístěné nastalo v provincii, ta sestávala pouze z auxiliárních jednotek, které měly zajistit ochranu hranice na Dunaji. Funkce velitele armády s sebou nesla to, že prokurátor musel kromě Viruna pobývat často také v oblasti Norika blíže hranici na Dunaji. Proto byli nuceni se přesunout do strategicky výhodného Cetia a Ovilavy.

Norikum se nejpozději od doby vlády císaře Claudia stalo provincií bez stálé přítomnosti legie. To se změnilo teprve v důsledku markomanských válek v 2. polovině 2. století po Kr. V Noriku byla umístěna legie, jednalo se o legio II Italica s táborem v Lauriacu (Lorchu). Díky této změně se změnilo na senátorskou provincii, která byla od nynějška spravována legátem legie, který náležel do stavu senátorů. Jeho titul jako správce provincie zněl *legati Augusti pro praetore*. Hlavním správním centrem se nyní stal příznivěji položený Wels/Ovilava. Ve Virunu ale zůstala správa financí provincie pod úřadem nezávislého prokurátora financí.

7.5. Obrana hranic a politický vývoj do markomanských válek

Když se za vlády císaře Claudia (41 – 54 po Kr.) proměnilo za Augusta okupované regnum Noricum v provincii Norikum, podléhala prokurátorovi této nové provincie řada pomocných (auxiliárních) jednotek. Tyto posádky ještě nebyly koncentrovány podél hranice u řeky Dunaje. Ještě za vlády Vespasiana (69 – 79 po Kr.) se počítalo s jednotkami v zázemí, které nám nejsou známy. Jisté odkazy na římskou armádu této rané doby jsou dosud z Magdalensbergu, kde vedle náhrobků vojáků, nálezů zbraní a vojenské výbroje je prokázána také dílna na výrobu zbraní z augustovské doby. Přes jak se zdá naprostou nepřítomnost nastalo umístění legie a nepatrný počet pomocných jednotek v raném období provincie, by Norikum nezůstalo v případě vnitřního či vnějšího ohrožení bez ochrany armády. V sousedství na východě v Illyricu a Pannonii tehdy byla vysoká koncentrace legií a k nim přidělených pomocných jednotek.

O přesném okamžiku, od něhož římské jednotky z původního místa v zázemí provincie byly přesunuty k trvalému pobytu na norické hranici na Dunaji, nejsme z antických pramenů zpraveni. A archeologie momentálně není s to podat nám přesný obraz. Vojenská ochrana Norika jednotkami ve vnitrozemí v rané době se

sotva stěží lišila od ochrany v sousední Raetii, o níž jsme zpraveni mnohem detailněji.

Místodržícímu Raetie, stejně jako jeho norickému kolegovi, podléhaly auxiliární jednotky včetně pomocných jednotek. Linie limitu na Dunaji v této době ještě neexistovala. Vojenské centrum provincie Raetie leželo v období raného principátu v Augsburgu, kde byly od konce 1. stol po Kr. umístěny silné jednotky pěchoty a jízdy. Řetězec vojenských stanic z Bregenz podél Alpenfuss přes Kempten, Epfach, Gauting, Andechs, Seebruck možná do Salzburku zajišťovaly nejdůležitější východo-západní spojení provincie od Bodamského jezera k alpským přechodům v Noriku. Poprvé v pozdně tiberiovském období byla umístěna auxiliární jednotka na Dunaji. Potom ovšem vykazuje vývoj raetského systému ochrany hranic zřetelné odchylky od poměrů v Noriku: v období vlády císaře Claudia vznikl podél toku Dunaje lineární řetězec stálých kastelů a malých kastelů. Rozprostíraly se od Hüfingu na horním Dunaji v Bádensku-Württembersku k Oberstimmu u Ingolstadtu v Bavorsku.

Za Flaviovců byl potom zřízen limes v oblastech severně od Dunaje, popřípadě vybudován dunajský limes východně od Einingu. Pro tuto novou vojenskou koncepci rozložení jednotek v Raetii v tiberiovisko-claudijském období nemáme v Noriku zatím žádné podobné paralely. Jediné a osamocené nálezy vojenského charakteru z předflaviovského období se našly v Linzi a Ennsu, nebyly však dosud dostatečně popsány a analyzovány. Z těchto nálezů vyplývá, že Linz byl již od doby vlády Tiberia vojensky osídlen. Jestli se zde v tiberiovském období nacházel velký kastel nebo jen malá pozice, nelze nyní s jistotou určit. Z Ennsu bylo dosud publikováno jen několik raných vojenských spon (Jobst 1975) a součástí koňských postrojů (Ubl 1997), které by snad mohly potvrdit v tomto místě vojenskou posádku již v tomto období.⁶¹

Jestli již za Claudia (41 – 54 po Kr.) byly stavěny další kastely na úseku hornorakouského limitu, nevíme. Když pro období raného císařství až doposud nejenom na úseku hornorakouského limitu, nýbrž po celém toku Dunaje v Rakousku, s výjimkou legionářského tábora v Carnuntu, nebyly stálé vojenské posádky, tak to může být také z toho důvodu, že při okupaci nějaké oblasti Římany se nemohlo v žádném případě počítat jenom s koncentrací jednotek podél limitní linie, jak tomu

⁶¹ Fischer, Thomas: *Orbis provinciarum – Noricum*. 2002, str. 22

bylo např. v Dákii nebo Británii. Kastely sloužící ke kontrole silničních spojení nebo vzdorných nálad v podrobeném obyvatelstvu mohly ležet také v zázemí hranice.

Vojenské tábory, které ležely převážně lineárně na hranici, představovaly tehdy jen jednu z mnoha možností. Způsob jakým byly jednotky v římské provincii rozděleny, se neřídil podle nějakého předem daného schématu, nýbrž podle konkrétní vojenské potřeby, při čemž toto bylo závislé v první řadě podle posouzení síly nepřítele. My ale většinou tyto konkrétní situace neznáme, proto nemůžeme s jistotou určit, jestli za rozdíly mezi obranou hranic v Raetii od obrany hranic v Noriku v předflaviovském období může stav výzkumu nebo nějaký jiný koncept obrany způsobující tento nápadný rozdíl. Ale možná je tento rozdíl způsoben jen odlišnou geografickou situací, severně od Dunaje zdá se nehrozilo bezprostřední nebezpečí nepřátelského vpádu.

V úseku dunajského limitu v Noriku dokládají archeologické nálezy pouze na východě přímo u limitu. V úseku od Passau až k Vídeňskému lesu (Wienerwald) by ohrožení z oblastí položených severně za Dunajem mohlo přijít pouze z dolnorakouského okolí Kremsu. Naproti tomu byla západní a středová část limitu – hranice chráněná díky hornatým oblastem Českého lesa, Bavorského lesa a dalším přírodním překážkám proti tomu, aby se blízko ní mohli Germáni usídlit a ohrožovat ji. Kromě toho byly germánské kmeny na východním norickém a pannonském limitu snášenlivé a klidné díky klientskému vztahu mezi nimi a Římem, který zde byl vytvořen. To platilo především pro mocné a silné kmeny Kvádů a Markomanů v předpolí limitu severně od Dunaje v sousední Pannonii.

Za takovéto situace zřejmě opravdu postačovalo až do flaviovské doby zajištění severní hranice v Noriku pouze malými vojenskými posádkami na strategických místech. Výjimku zde zřejmě tvořila již zmíněná Lentia/Linz a nálezy v Ennsu. V Noriku ale musely být přítomné vojenské posádky již v předflaviovské době, i když je z archeologických nálezů zatím neznáme.

Přece nám však literární prameny předkládají pro toto období konkrétní údaje o vojenských jednotkách. Tacitus zmiňuje v souvislosti s boji o císařský trůn po Neronově smrti, že roku 69 po Kr. *ala Auriana*, s osmi blíže neoznačenými turmami strážila blíže neurčený úsek vnitřní norické hranice s Raetií.

7.5.1. Počátky norického limitu

Z bojů o trůn po Neronově smrti vyšel roku 69 po Kr. vítězně Titus Flavius Vespasiánus. Chtěl vyřešit problém zabezpečení severní hranice postavením nových obranných základů. Také v Noriku měla být ochrana hranic zajištěna prostřednictvím vybudování lineárního řetězce kastelů podél Dunaje. Teprve tuto stavbu táborů v 2. polovině 1. stol po Kr za vlády flaviovské dynastie můžeme označit za první koncepci limitního úseku v Noriku a Panonii. Tato výstavba samozřejmě souvisí s novou érou zajištění obrany římských hranic. Za vlády Flaviovců byla vybudována koncepce limitu s mnoha kastely na okrajích sfér římského vlivu a především v těch místech, kudy vedly důležité cesty kvůli jejich ochraně, dále se pak také jednalo o kontrolu severně sídlících nepřátel.

V první fázi výstavby limitu byly podél norického úseku hranice vedoucí podél Dunaje zřízeny dřevohliněné tábory jednotek. Stopy po opevnění a dřevěné vnitřní zástavbě táborů byly rozpoznány v Linz, Traismauer, Mautern, Tulln a Zwentendorf, při čemž ale u všech těchto zmíněných raných táborů není jisté doloženo, že pochází již z flaviovské doby.

7.5.2. Další fáze – přestavba do kamene

Za Flaviovců započatá výstavba limitních kastelů (obr. 9) pokračovala i za císaře Trajána na začátku 2. století po Kr., kdy byly vybudovány např. kastely ve Wallsee a Zeiselmauer. Vesměs v následujících stoletích uskutečněné opatření sloužilo zpravidla jen přestavbě popřípadě lokálnímu posílení prostřednictvím dalších nových staveb. Kromě Carnunta byla nyní umístěna legie také ve Vídni, které by v případě ohrožení pomohly zajistit obranu Norika, které v této době ještě pořád nemělo na svém území nastálo umístěnou legii.

Na hornogermánsko-raetském úseku limitu můžeme pozorovat postupnou přestavbu starých dřevohliněných táborů do kamene, tato přestavba začala také v Noriku. Na západě se tato přestavba datuje především do doby vlády císaře Antonina Pia (138 – 161 po Kr.). Co víme, začala zřejmě již za vlády císaře Trajána a jeho nástupce císaře Hadriána (117 – 138 po Kr.). Kvůli stavu výzkumu ale v současné době nejsou přesnější informace, nejlépe je nyní prozkoumán tábor Mautern (obr. 11), výzkumy z něj byly nedávno nově publikovány.

Císař Hadrián také procestoval provincie podél Dunaje a zreorganizoval uspořádání hranice, takže byly konečně v podstatě všechny vojenské jednotky z vnitrozemí těchto provincií koncentrovány na hranici podél Dunaje. Zřízení a výstavba těchto fortifikací dává tušit, že císař chtěl demonstrací vojenské moci Říma zastrašit barbarské germánské kmeny. Především ale jasně stanovil a vymezil hranice říše.

Touto defenzivní koncepcí obrany hranic těžce otrásl ve 2. polovině 2. století po Kr. markomanské války. Až do této doby měli Římané s germánskými kmeny blízko hranic veskrze dobré jak sousedské, tak i obchodní vztahy. Limitní opevnění tenkrát ukázalo, že není schopno zadržet a odrazit soustředěný útok hlavně, pokud bude veden na více místech.

Toto selhání limitního opevnění vedlo ke změnám jak ve správě, tak i v obraně jejích hranic – Norikum konečně dostalo nastálo umístěnou legionářskou posádku. Provincie Norikum totiž neměla až do markomanských válek žádnou legii, které by zde byla umístěná. Důvodem byl zřejmě jak v podstatě mírový zisk provincie, tak i to, že zpoza jejích hranic nehrozily nepřátelské vpády tolik jako např. v sousední Raetii a Pannonii. Pravděpodobně se počítalo s tím, že v případě nutnosti by vojenskou pomoc místním auxiliárním jednotkám zajistily legie ze sousední Pannonie.

Castra legionis byl v Noriku založen až za vlády císaře Marka Aurelia v Lorchu - Lauriacu (obr. 10) a to sice pro legio II. Italica. Původně byl ovšem pro tuto jednotku budován tábor v nedalekém Albingu⁶², který ale nebyl dokončen zřejmě kvůli tomu, že zde byla vysoká hladina spodní vody⁶³. Další teorie zní, že tábor v Albing byl zřízen a sloužil jako přechodný tábor legie, než bude vybudován tábor v Lorchu.⁶⁴ Od této doby stál také v čele provincie velitel legie s hodností legáta pro praetore a sídlo správy se z Viruna přesunulo do Ovilavy.

Za vlády Commoda a Septimia Severa došlo k opravám škod po markomanských válkách, ale hlavně se dokončovala přestavba kastelů do kamene. Zkušenosti získané během markomanských válek byly pravděpodobně důvodem k postavení městských hradeb s příkopem ve Wellsu a Mauer an der Url. Za vlády

⁶² Antické jméno tábora v Albingu není dosud známé.

⁶³ Kandler, Manfred, Vetters, Hermann: Der römische Limes in Österreich. 1989, s 108

⁶⁴ Kandler, Manfred, Vetters, Hermann: Der römische Limes in Österreich. 1989, s 108

Caracally došlo k opravě, rozšíření a další výstavbě silniční sítě v oblasti noricko-pannonských hranic, což dokládá řada milníků.

Za vlády císaře Alexandra Severa došlo na opravy starších fortifikací, ale byly budovány také nové. K nové výstavbě došlo např. v táboře Schlögen. Asi v této době byly také zbudovány některé burgy např. v Bacharnsdorfu a další na západ od tábora v Mautern.

7.5.3. Vývoj limitu ve 3. století

Třetí století, které s sebou sice přineslo boje mezi tzv. vojenskými císaři, bylo paradoxně pro provincii Norikum obdobím relativního klidu. Za vlády císaře Diokleciána bylo Norikum podobně jako ostatní provincie v rámci reformy roku 284 po Kr. rozděleno na dvě provincie – Noricum ripense, severní část podél řeky Dunaj, která zahrnovala i celý úsek limitu, a Noricum mediterraneum – jižnější, hornatější část provincie. Obě tyto nově ustanovené provincie spadaly do illyrské diecéze, ta byla součástí italské prefektury. Provincie Noricum ripense získala kromě legie II Italica další legii – nově zřízenou legii I Noricorum, která měla do správy přidělený úsek východonorického limitu až po hranice s provincií Pannonia Prima. Část této legie přibližně o síle tisíc mužů sídlila v přebudovaném kastelu v Mautern (Favianis).

Za vlády císaře Konstantina bylo také přestavěno množství starších fortifikací do nové defenzivnější podoby – např. Traismauer, Tulln, Zwentendorf a Zeiselmauer na východním úseku norického limitu. Zdi těchto táborů byly značně zesíleny, věže přestavěny na nárožích a mezivěže byly přestavěny na podkovovité o půdorysu písmene U, jejich plocha byla většinou výrazně zmenšena oproti rozloze původních táborů doby principátu.

Ve 4. století po Kr. sílil tlak barbarských kmenů. Císař Valentinián se proto rozhodl vést osobně tažení proti Kvádům z Carnunta v sousední Pannonii, které už ale v této době největší slávu za sebou. Historik Ammianus Marcellinus ho popsal jako zpustlé a opuštěné.⁶⁵ V roce 374 po Kr. tato výprava táhla územím Norika. Pravděpodobně prošla přes Lorch. Za Valentiniánovy vlády byla část norického limitu posílená a zrekonstruovaná, podobně jako úsek v sousední Pannonii. Byla vybudována řada opevnění např. Ybbs⁶⁶, kastel v Pöchlarn, další fázi přestavby

⁶⁵ Kandler, Manfred, Vetter, Hermann: Der römische Limes in Österreich. 1989, s 207

⁶⁶ Možná se jedná o Adiuvense z Notitia Dignitatis – in Genser, Kurt, RLÖ 1986 s 221

prošel kastel v Schlögen, byl postaven burgus v Oberranč, burgus nedaleko Kürnburgu u Linze a strážní věže nedaleko Melku a v Maria Ponsee. Strážní věže z tohoto období ale známe také z levého břehu Dunaje – Etsdorf am Kamp a Wagram am Wagram. Velmi pravděpodobné je, že do této doby spadá i věž ze Stregbergu u Amstetten. Za vlády císaře Valentiana dostaly dokonce i některá města ve vnitrozemí – např. Salzburg (Iuvanum) a Wells (Ovilava). Vzniklo také několik opevněných sídlišť, do nichž se mělo v případě nepřátelského útoku schovat civilní obyvatelstvo – např. v Teurnii.

Konec norického limitu nebyl způsoben nepřátelskými útoky. Jeho pád zapříčinila především nemožnost náležitě jej spravovat a udržovat. Po smrti císaře Valentiana se tak norický limes začal pomalu rozpadat a pomalu zanikal až do 5. století po Kr. Provincií v této době procházely různé etnické celky v rámci probíhajícího stěhování národů.

O tom, jak situace v Noriku vypadala ve 2. polovině 5. století po Kr., nás informuje životopisec sv. Severina Eugippius. Území provincie bylo pustošeno procházejícími germánskými a hunskými nájezdníky. I přesto ale ještě na několika místech žili obyvatelé provincie a fungovaly zubožené zbytky římského vojska. Romanizované obyvatelstvo nakonec roku 488 po Kr. z provincie prchlo před útoky Ostrogótů do severní Itálie. „Tento rok v podstatě znamená konec římské přítomnosti ve střední Evropě.“⁶⁷

⁶⁷ Musil, Jiří: Pozdně římské fortifikace na středním a dolním Dunaji – burgus a quadriburgium, in Gorgoneion 2, 2003, str 58

8. Provincie Pannonie

V této části své diplomové práce se budu zabývat provincií Pannonie. Nejprve zmíním obecnější věci – vymezím geografickou polohu této římské provincie, shrnu stručně historii území, podrobněji se pak budu zabývat připojením Pannonie k římské říši a situací poté, co se stala římskou provincií. Potom popíši její nové uspořádání a správu jako římské provincie. Nakonec se budu zabývat hranicemi Pannonie a vývojem obrany těchto hranic a vývojem samotného limitu.

8.1. Geografická poloha

Provincie Pannonie⁶⁸ se nacházela na území, které dnes náleží k těmto současným státům: Maďarsko, Rakousko, Srbsko, Slovinsko a Chorvatsko.

Na severu a východě provincie tvořila její přirozenou hranici řeka Dunaj, ta ji oddělovala od území, které obývali kmeny Germánů a Sarmatů. Na jihu a jihovýchodě sousedila s provinciemi Dalmácie a Moesie, na západě s provincií Norikum.

8.2. Zisk a vznik provincie

Etnicky nebyla Pannonie jednotná, obyvatelstvo před příchodem Římanů tvořila směs keltských a illyrských keltizovaných kmenů. Římané dobyli Pannonii ze strategického důvodu, jednak aby bylo chráněno Norikum z levého boku, jednak aby se jim podařilo splnit plán na obsazení horního a dolního Podunají. Území mezi Sávou a Drávou zabrali Římané v tažení proti Japodům mezi lety 35 – 34 př. Kr. Zbytek země získali v období mezi lety 13 – 9 př. Kr. V roce 6 po Kr. zde došlo ke vzpouře, kterou bylo třeba vojensky potlačit. Než se Tiberiovi a Germanicovi podařilo povstání zlikvidovat, uplynuly tři roky. Nejpozději za vlády císaře Tiberia se Římanům podařilo obsadit území na pravém břehu řeky Dunaje.

⁶⁸ Jméno provincie Pannonie mělo být údajně podle Cassia Diona odvozené ze slova *panni*, které v latině znamená šátek. Další výklad tohoto názvu nabídl rakouský badatel Julius Pokorný, podle něj pochází z illyrského výrazu pro bažinu nebo močál.

8.3.Správní členění provincie

Na rozdíl od sousední provincie Norikum, kde připojení celého území k Římské říši proběhlo v podstatě již mnohem dříve a klidněji než v Panonii, byla Pannonie oblastí, kterou museli Římané vojensky dobýt. Zřejmě i z tohoto důvodu byl pannonský limes mnohem důkladněji opevněn než limes v Noriku. Pannonský úsek limitu byl silněji opevněn také ze strategických důvodů. Oporou zde byly velké vojenské posádky v Carnuntu, Brigetiu, Aquinku a Mursele a poměrně brzy byla vytvořena také předsunutá obranná linie v Zadunajsku.

Organizace a územní dělení provincie se v průběhu času několikrát změnilo, např. proti sousední provincii Norikum bylo těchto změn více. Původně byla provincie Pannonie spravována jak po civilní, tak po vojenské stránce legátem Augusti pro praetore se sídlem v Savarii. Za vlády císaře Trajána byla provincie rozdělena na dvě části Pannonii Superior, která zahrnovala západní část původně jednotné Pannonie, a Pannonii Inferior – východní část území. Centrem Pannonie Superior bylo Carnuntum, v Pannonii Inferior stejnou pozici zastávalo Aquinkum.

K další změně v uspořádání provincie a územnímu dělení došlo za vlády císaře Diokletiána v rámci jeho rozsáhlých reforem celé římské říše. Pannonie jimi byla nově rozdělena na čtyři územní celky – Pannonia Prima (centrum Savaria), Pannonia Secunda (centrum Sirmium), Savia a Valeria (centrum Sopianae).

8.4.Obrana hranic a vývoj limitu

Pannonie byla jednou z nejvýznamnějších hraničních provincií římské říše po čtyři století. Zejména po opuštění Dákie v roce 271 po Kr. vzrostl tlak kmenů migrujících z východu na její hranice. „Život v Panonii byl úzce propojen se situací na limitu. Zpočátku byly vojenské síly také umístěny podél hranice ve vojenských táborech nástrojem romanizace Pannonie. Později také hrály důležitou roli v rozvoji ekonomiky, politiky a kultury této provincie.

V historii pannonského limitu (obr. 12) jsou dvě význačná období. V první fázi římské vlády sloužily fortifikace k ofenzivním účelům – jejich primární funkcí bylo

podpořit a stabilizovat římskou expanzi. Z tohoto důvodu byl limes postaven na jedné linii než by byl rozvržen do série paralelních linií.⁶⁹

První dřevohliněné tábory měly za úkol zajistit hranici. Později byly tyto tábory stejně jako v dalších provinciích přestavěny do kamene. Ve 3. a zvláště ve 4. století po Kr. došlo k přestavbám a posílení defenzivní stránky jednotlivých fortifikací v reakci na situaci. Úloha limitu v tomto období byla především defenzivní, vojáci bránili hranici před nájezdy barbarských kmenů.

8.4.1. Počátky výstavby limitu

Po dobití provincie začala pacifikace podmaněného území a byly budovány nejprve dřevohliněné tábory. Na počátku římské okupace Pannonie byly legie umístěny v Emoně, Poetoviu a Siscii. Hranice na Dunaji byla zatím okupována pouze částečně, střeženy byly hlavně důležité body a přechody. Prvním stálým táborem na Dunaji bylo Carnuntum (obr. 15), které bylo postaveno pro Legii XV Apollinaris v místě, kde jantarová stezka křížila řeku, již za vlády císaře Tiberia. Převelela sem byla v roce 14 po Kr., už předtím zde ale nějaká pravděpodobně menší vojenská posádka sídlila. Za vlády císaře Claudia pak byly další jednotky rozmístěny na důležitá místa podél hranice na Dunaji. V této době byly založeny Győr (Arrabona), Szöny (Brigetio), Budapest (Aquincum), Albertfalva a pravděpodobně také Dunaújvar (Intercisa), Dunakömlöd (Lussonium) a Mursa.

Prvním táborem, který byl v Pannonii přestavěn do kamene, byl okolo roku 73 po Kr. legionářský tábor v Carnuntu a přibližně ve stejné době byl do kamene přestavěn i tábor v Aquincu.

Za vlády dynastie Flaviovců byl sídlem praefecta ripae Danuvii Győr (Arrabona). Význam tohoto kastelu nám dokládá i fakt, že zde byla od začátku 2. století po Kr. umístěna jediná ala miliaria⁷⁰ na tomto úseku limitu. Velká změna v koncepci zajištění obrany hranic přišla za vlády Domitiána. Vojenské diploma nalezené v Belegu uvádí, že v roce 85 po Kr. bylo v Pannonii umístěno 5 alae a 15 kohort, což svědčí o vzrůstajícím počtu auxiliárních jednotek v této oblasti. Za jeho vlády byly postaveny tábory Klosterneuburg (Cannabiaca) – první kastel od hranice s provincií Norikum, Magyaróvár (Ad Flexum), Adony (Salina Vetus), Várdomb (Ad Statuas), Dunaszekcső (Lugio) a Batina (Ad Militare).

⁶⁹ Soproni, S and col: The Archeology of Roman Pannonia, s 219

⁷⁰ Byla jí Ala I. Ulpia Contariorum.

„S největším rozvojem limitu je spojený císař Traján. Systém byl sice navržen dobře, ale nebyl za jeho vlády dokončen. Limes prodělal během následujících století řadu změn, k nimž patřila i stavba nových táborů a strážních věží podle toho, jak se měnila situace, ale řetěz fortifikací nebyl nikdy skutečně propojen.“⁷¹ Za Trajánovy vlády byly postaveny následující tábory – Orozsvár – Rusovce (Gerulata), Barátföldpuszta (Quadrata), Ács-Vaspuszta (Ad Statuas), Ács-Bum-Bumkút (Ad Mures), Alamásfüzitő (Azaum), Esztergom (Solva), Dúnabogdány (Cirpi) a Szentendre (Ulcisia Castra).

V systému, který se za vlády císaře Trajána vyvinul, byly v Pannonii trvale umístěny čtyři legii ve čtyřech legionářských táborech – Legio X. ve Vindoboně, Legio XIII Gemina Martia victrix v Carnuntu, Legio I Adiutrix v Brigetiu a Legio II Adiutrix v Aquincu.

Ochranu hranic kromě pozemních jednotek zajišťovaly i jednotky říčního námořnictva (classis).

Za vlády Trajána byla také pravděpodobně zbudována předsunutá linie táborů na území severně od Dunaje. Prací na něm se měly účastnit jednotky z Carnunta. Mezi tyto pevnosti patří na našem území Mušov, na Slovensku Děvín a Stupava a v Rakousku Niederleis. Tábor ve slovenské Iži (Kelemantia) byl zbudován až za vlády Marka Aurélie za markomanských válek v předpolí legionářského tábora v Brigetiu.

Za vlády císaře Hadriána pokračovala přestavba dřevohliněných táborů do kamene. Slabiny dunajského limitu, jehož systém byl dobudován za Hadriána, se projeví poměrně brzy. Nepřítel mohl poměrně snadno proniknout za hranici na území provincie, protože tato jedna linie, která ho nebyla schopná zadržet. Většina táborů, které byly přestavěny do kamene, byly během 2. století po Kr. pod častými útoky barbarů. Pravděpodobně během vlády Hadriána, po nájezdech Sarmatů a Kvádů v letech 136 – 138 po Kr., bylo nutné u Aquinka opravit tábory. Je zajímavé, že místo, aby na opravu budov byl použit kámen, byly stěny některých méně významných budov dostavěny jen ze sušených cihel. Tyto nájezdy zatím nepostihly pannonský limes po celé jeho délce ale jen v některých úsecích.

Nedlouho na to, za vlády Marka Aurélie se odehrála velká invaze Markomanů a Sarmatů. Za markomanských válek (166 – 180 po Kr) byla většina fortifikací v

⁷¹ Soproni, S and col: The Archeology of Roman Pannonia, 1980 s.220

severní část pannonského limitu zničená, nebo silně poškozena, z tohoto období máme celou řadu destrukcí v táborech, které lze připsat právě tomuto konfliktu – v Györu, Ostřihomi, Albertfalvě, Szentendre a v Brigetiu. Po markomanských válkách musely být škody na opevněních opraveny. Bylo také založeno několik zcela nových táborů – např. kastel v Neyrgesújfalu.

8.4.2. Reorganizace limitu po markomanských válkách

Reorganizace limitu začala již za vlády Marka Aurélie. Císař nařídil přestavbu fortifikací, stažení nových jednotek do oblasti a doplnění stavu zdecimovaných oddílů. Aby se vyrovnal jízdní síle Sarmatů, nechal postavit speciální jednotku jezdeckých lučištníků. Za Marka Aurélie bylo několik táborů vybaveno zaoblenými polokruhovými rohy, které se pak dále objevily i ve 3. století po Kr.

Za jeho syna Commoda bylo vystavěno na limitu několik nových strážních věží v Pannonii Inferior.

8.4.3. Pannonský limes ve 3. století

Během druhé poloviny 3. století byl pannonský limes opět těžce zkoušen. Okolo roku 260 po Kr. podnikali své nájezdy Kvádové a Sarmaté a okolo roku 270 po Kr. zase na limit nepříjemně udeřili Vandalové, Svébové a Sarmaté. Do jaké míry byly tyto vpády pro systém limitu nebezpečné a destruktivní, dokládá příklad kastelu Albertfalva, který byl po nájezdu Sarmatů 259 – 260 po Kr. úplně opuštěn. Obyvatelstvo nedaleko hranic a vojenské jednotky na limitu byly těžce zkoušeny, řada fortifikací byla vážně poškozena.

Další reorganizace a přestavba limitu je spojená s císařem Diokleciánem a jeho reformami koncepce římské armády. Po roce 292 po Kr. nechal opravit a přestavět staré kastely, stejně jako i vybudovat některé nové, stejně jako řadu menších pevností – burgů. Zpevnil tak obranný systém tohoto úseku limitu, na němž záviselo bezpečí celé římské říše. Tento nový systém zahrnoval také několik nových pevností na pravém břehu Dunaje – Čortanovci, Rakovac (k obraně Sirmia) a v ohybu Dunaje Pilismarót (Castrum ad Herculem).

Za Konstantina dochází k dalším přestavbám fortifikací, podobně jako v Noriku se i v Pannonii objevují v nárožích kastelů vějířovité věže a mezivěže podkovovité tvaru.

Vlny kmenů migrujících z východu se stále stupňovaly, takže se obrana limitu musela neustále přizpůsobovat měnící se situaci. Posílení limitu bylo jedním z hlavních důvodů, proč byl za vlády Konstantina Velkého vybudován systém opevnění v uherské rovině u východní hranice Pannonie.

8.4.4. Sarmatský limes

V tomto období museli také Římané v Pannonii čelit vpádům Sarmatů a Gótů přes limes. Dařilo se jim to s vypětím sil. Ve 4. století byl také vybudován tzv. Sarmatský limes v uherské rovině při východní hranici Pannonie. Tento zajímavý systém opevnění zahrnuje plochu o rozloze přibližně 60 000 – 65 000 km². K založení tohoto systému valů došlo s největší pravděpodobností po roce 332 po Kr., v němž bylo uzavřeno spojenectví mezi Římany a Sarmaty poté, co Římané Sarmaty porazili. Tento obranný systém byl stavěn pod vedením Římanů a byl zapojen do obranného systému provincie Valérie. Mezi Dunabogdány (Cirpi) a Ostřihomí (Solva) byly vystavěny pevnosti. Za Constantia II. byl založen kastel Constantia v Szentendre a na levém břehu Dunaje kastel Contra Constantiam ve Felsögodu a další u Hatvanu.

V místě, kde přiléhal Sarmatský limes na Dunaj na jihu byla v barbariku vystavěna pevnost Kovin (Constantia). Severní část tohoto valu a systému kontrolovala II. římská legie Audiutrix. Po pádu Hadrianopole v roce 378 po Kr. ztratil celý tento systém po Římany smysl. Na římské území proudil stále větší počet barbarských kmenů.

Systém valů a příkopů nebyl vybudován celý najednou. Práce na něm začaly za vlády Konstantina, jeho budování ovšem pokračovalo až do vlády Valentiána.

8.4.5. Změny v koncepci limitu ve 4. století

Při výstavbě kastelů ve 3. a 4. století po Kr. můžeme sledovat změny situace na limitu a jak se s nimi musela římská armáda vyrovnat obměnou své strategie a taktiky. Ve 4. století došlo k výstavbě limitu za vlády Konstantina I. a poté za Valentiniána. Celá řada kastelů byla v této době přestavěna – kastel Nagytetény a pevnost na

Visegrádu. Došlo také k výstavbě burgů a strážních věží. V této době byla budována také opevněná sídliště např. Triccianum, Mursella, Felsőhetény-puszt, Fénékpuste. Za vlády Konstantinových nástupců se uskutečnila také obnova limitních opevnění a jejich výrazná přestavba. Vystavěny byly také nové pevnosti na strategicky významných místech. Jejich stavební řešení a inovace - úzke brány a mimořádně silné zdi s mohutnými bastiony na nárožích i mezivěžích svědčili o tom, že pohraniční jednotky (*limitanei*) se trvale soustředily už jenom na obranu hranic. Kromě lineárního obranného systému podél limitu se budoval i vnitřní systém pevností. Tyto pevnosti, rozmístěné na důležitých cestách, zabezpečovaly ochranu vnitrozemí provincie, a zároveň sloužily i jako opevněné zásobovací základny pro nové mobilní vojenské jednotky (*comitatenses*).

Po smrti císaře Valentiniána se začala koncepce limitu pomalu rozpadat. Do provincie pronikli při své expanzi Hunové a oslabili tak jednotky římského vojska. Limes už nebyl schopen odolávat tlakům útočníků. Definitivně se tato koncepce rozpadla okolo poloviny 5. století po Kr.

9. Závěr

Na závěr své práce bych ráda na tomto místě shrnula několik společných bodů, které můžeme pro vývoj limitu ve střední Evropě nalézt.

Výstavba táborů v době předflaviovské sledovala tok řek Rýna a Dunaje. V tomto období byly budovány tábory dřevohliněné. Za vlády dynastie Flaviovců jsou římské pevnosti předsouvány před původní linii opevnění v prostoru mezi horním Rýnem a horním Dunajem, povodím řeky Dyje a na jihozápadním Slovensku. Toto předsunutí bylo s velkou pravděpodobností přípravou pro další územní expanzi Říma.

Za císaře Hadriána a dále pak za Marka Aurélie došlo k upevňování limitu a fortifikací na něm. V tomto období bylo již opevnění stavěno z kamene a cihel. Starší dřevohliněné tábory byly postupně přestavovány do kamene, přestavba začala již za císaře Trajána.

Za vlády Marka Aurélie schopnosti limitu prověřila barbarská vojska, která přes něj prošla. Jasně se ukázalo, že limes jako takový nemůže čelit soustavnému tlaku a není schopen zastavit postup nepřátelského vojska.

Za vlády dynastie Severovců došlo na limitu k dílčím úpravám a opravám. Skutečnost, že limes nebyl schopen čelit systematickému tlaku na mnoha místech a hroutil se pod nájezdy barbarských kmenů, si vyžádaly změny v jeho koncepci.

Od konce 3. a zejména ve 4. století se změnil charakter táborů z jakýchsi opevněných kasáren, jimiž až dosud byly, na jasně defenzivní a získávají charakter pevností. Byly voleny vyvýšené polohy výhodné z hlediska hájitelnosti, což s sebou přineslo odlišné typy fortifikací než dosavadní klasické tábory o pravidelném půdorysu obdélníku se zaoblenými rohy (hrací karta). V tomto období proběhla také reforma římské armády.

Za vlády císařů Konstantina I. a Valentiniána došlo k rozsáhlým přestavbám starších táborů, jejich plocha byla zmenšena, zdi zesíleny a byly opatřeny novými typy jak nárožních věží, tak i mezivěží, které na rozdíl od těch z doby principátu předstupují před zeď fortifikace. V tomto období byly budovány i nové fortifikace, většinou na místech těžko dostupných, vyvýšených a snadno hájitelných, které již mají charakter pevností a půdorys přizpůsobený danému terénu.

Po smrti císaře Valentiniána dochází k postupnému úpadku limitu. Přes hranice se navíc do provincií Norikum i Pannonie tlačí barbarské kmeny počínajícího

stěhování národů. Limes však, ač by se tak z předchozí informace mohlo jevit, v těchto dvou provinciích nebyl vyvrácen a zničen vojensky. Rozpadl se postupně jednak proto, že jeho úloha již v rozpadající se římské říši ztratila smysl a jednak, že nebyla centrální moc, která by se starala o něj a jednotky, které ho střežily.

Mezi vývojem limitu v Noriku a Pannonii přesto existují rozdíly. Norikum např. nemělo až do doby markomanských válek žádnou legii, byly zde umístěny pouze auxiliární jednotky. Naproti tomu ve stejném období byly v Pannonii umístěny čtyři legie. Bylo to dáno tím, že pannonský limes musel čelit daleko větším tlakům, než norický. Bylo to dáno z velké části tím, že provincie Norikum měla vnější hranici - limes pouze z jedné své strany – severní. Díky hůře prostupnému terénu severně od ní, z této strany nehrozila nebezpečí stejné velikosti jako tomu bylo v Pannonii. Naproti tomu Pannonie měla situaci značně těžší, protože měla vnější hranici jak na severu, tak i po celé délce svého pravého východního boku, odkud na hranici tlačila řada kmenů.

Z moderního hlediska je mezi těmito dvěma provinciemi ještě další odlišnost, která ovlivňuje možnosti zkoumání těchto úseků limitu. Norický limes se celý nachází na území jednoho státu – Rakouska, což je výhodou, protože publikace výzkumů je zpravidla v jednom jazyce, dokonce světovém, navíc zde existuje v rámci Rakouska do určité míry jednotná koncepce výzkumu norického limitu.

Naproti tomu se pannonský limes nachází na území pěti států – Rakouska, Slovenska, Maďarska, Slovinska a Srbska. Což přináší pro zahraniční badatele obtíže, pokud výzkumy nejsou publikovány v některém z mezinárodních jazyků, což se ostatně stává. I při sebelepší spolupráci všech států nelze nikdy dosáhnout tak jednotné koncepce ve výzkumu jako, když se limes nachází pouze na území jednoho státu. Stav výzkumů a jejich publikace je v každé zemi různý.

Bibliografie

1977: Antické válečné umění. Praha

Baatz, D. 1975: Der Römische Limes. Archäologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau, Berlin.

Bouzek, J., Sakař, V. 1990: Římské provincie a Limes Romanus

Cejnková, D., Komoróczy, B., Tejral, J. 2003: Římané a Germáni, nepřátelé, rivalové, sousedé

de Gruyter, W. 1977: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II., str.183 – 262, Berlin, New York.

Fischer, T. 2002: Orbis provinciarum – Noricum, Mainz.

Friesinger, H.-Krinzinger, F. 1997: Der römische Limes in Österreich, Wien.

Genser, K. 1986: Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. Ein Forschungsbericht, RLÖ 33., Wien.

Goldsworthy, A. 2010: Armáda starého Říma, Praha.

Johnson, A. 1987: Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches, Mainz am Rhein.

Kandler, M.-Vetters, H. 1989: Der römische Limes in Österreich, Wien.

Kemkes, M. Der Limes – Grenze Roms zu den Barbaren,

Lengyel and Radan, 1980: The Archeology of Roman Pannonia, Budapest.

Marek. V.-Oliva, P.-Charvát, P. 2008: Encyklopedie dějin starověku, Praha.

Musil, J. 2000: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in *Studia Hercynia IV.* 2000, Praha

Salášková, V. 2008: Auxiliární tábory na úseku dunajského limitu v provincii Norikum do doby markomanských válek – Postupová práce. Praha

Visy, Z. 1988: *Der pannonische Limes in Ungarn*, Budapest.

Visy, Z. 2003: *The Ripa Pannonica in Hungary*, Budapest.

Wacher, J. 1990: *The Roman World, Volume I.*, London and New York

Wolters, R. 2002: *Římané v Germánii*, Jihlava

Seznam ilustrací

obr. 1 – půdorys pochodového tábora podle Polybia (Johnson, A. 1987: Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches, Mainz am Rhein. str. 39)

obr. 2 - půdorys pochodového tábora podle Pseudo-Hygina (Johnson, A. 1987: Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches, Mainz am Rhein. str. 40)

obr. 3 - vyobrazení z Trajánova sloupu – stavba tábora (Johnson, A. 1987: Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches, Mainz am Rhein. str. 74)

obr. 4 - vyobrazení z Trajánova sloupu – zpevnění hradby (Musil, J. 2000: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in Studia Hercynia IV. 2000, Praha. str. 109)

obr. 5 - lampa s vyobrazením pozdně-římského tábora na hořáku, (3. – 4. stol. po Kr., Samaria), (Musil, J. 2000: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech, in Studia Hercynia IV. 2000, Praha. str.110)

obr. 6 - plán kastelu Benningen na Neckaru, zakresleno Simonem Studionem r.1597 (Johnson, A. 1987: Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches, Mainz am Rhein. str. 22)

obr. 7 – plán auxiliárního tábora (Johnson, A. 1987: Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches, Mainz am Rhein. str. 46)

obr. 8 – hranice mezi Norikem a Pannonií (Fischer, T. 2002: Orbis provinciarum – Noricum, Mainz. str. 62)

obr. 9 mapa norického úseku limitu

(<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/96/Limes3.png>) – 26. 11. 2011

obr. 10. půdorys legionářského tábora v Lorchu – Lauriacu (<http://wwwg.uni-klu.ac.at/archeo/archeost/57lauri.htm>) - 28. 8. 2011

obr. 11 – tábor v Mautern (Fischer, T. 2002: Orbis provinciarum – Noricum, Mainz. str. 43)

obr. 12 mapa celého úseku pannonského limitu včetně Sarmatského limitu

(<http://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Datei:Limes4.png&filetimestamp=20100712123825>) – 23. 11. 2011

obr. 13 první část mapy pannonského limitu

(<http://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Datei:Limes4.png&filetimestamp=20100712123825>) – 23. 11. 2011

obr. 14 druhá část mapy pannonského limitu

(<http://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Datei:Limes4.png&filetimestamp=20100712123825>) – 23. 11. 2011

obr. 15 plán schematický plán lokality Carnuntum

(http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/59/Carnuntum_map_Roman_city.gif) – 22. 11. 2011

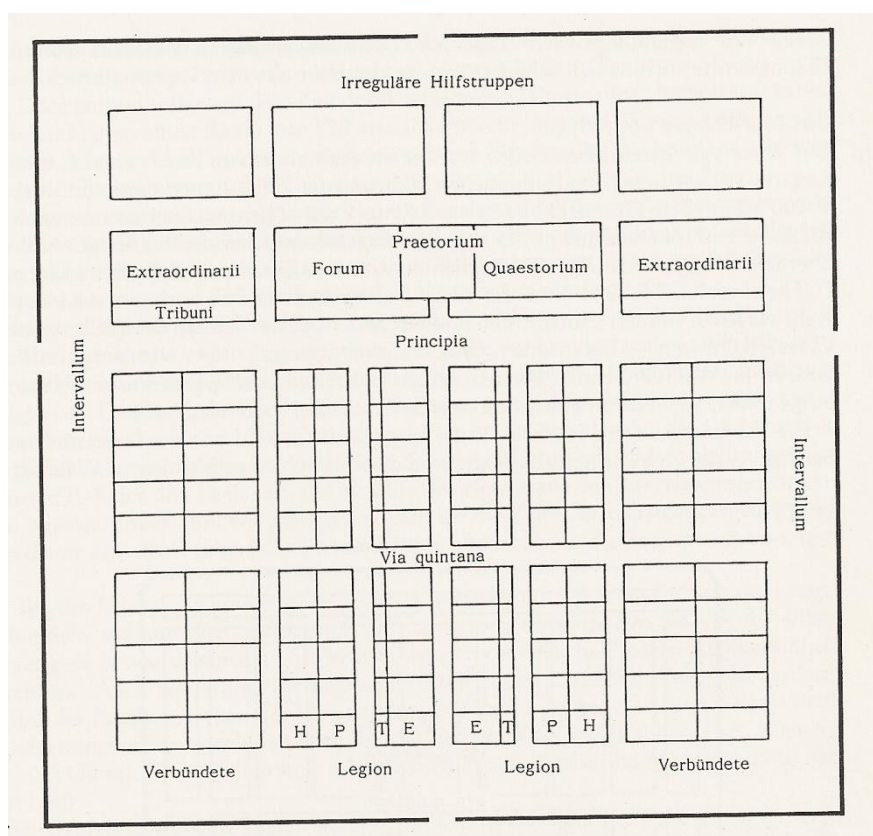
obr. 16 půdorys fortifikace Boiotro

(<http://www.stadtarchaeologie.de/abb1s47.gif>) – 20. 11. 2011

obr. 17. rekonstrukce strážní věže v Rheinbrohlu

(<http://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Limes05.jpg>) – 15. 12. 2011

Obrazová příloha

obr. 1

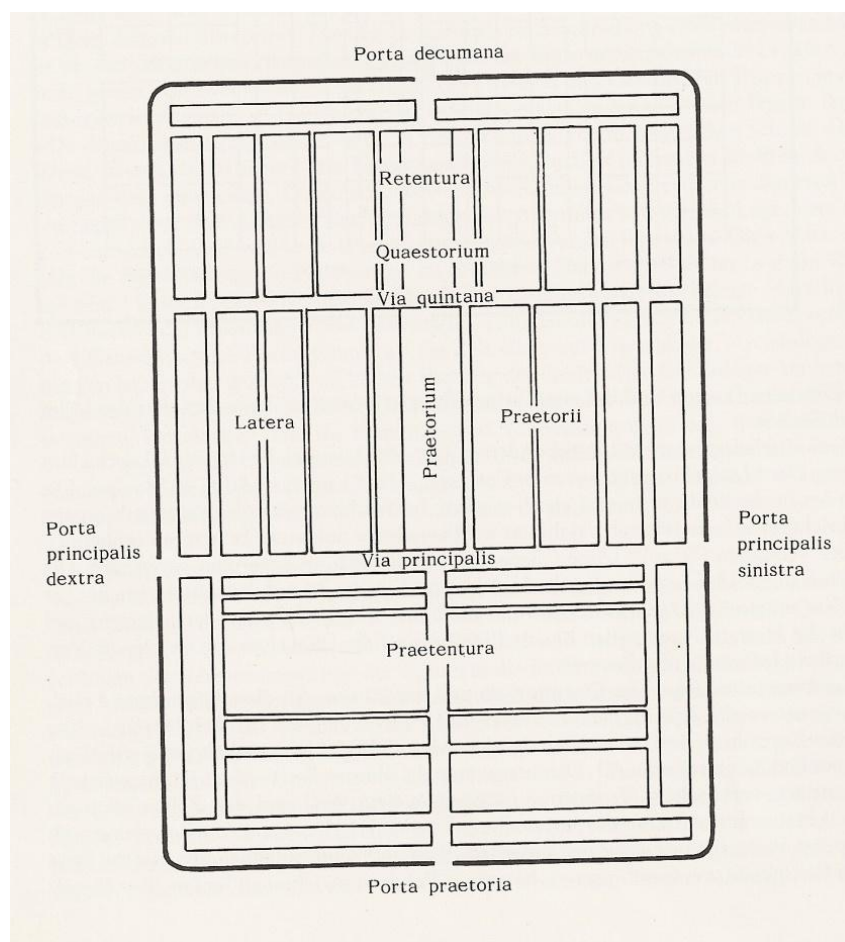
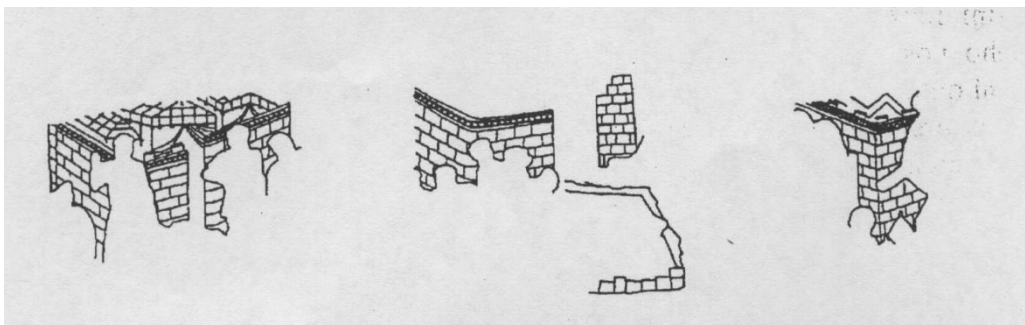
obr. 2

Abb. 35 Trajanssäule, Rom. Legionssoldaten bauen eine Lagermauer aus Rasensoden. Mit Hilfe einer Seilschlinge tragen sie die Soden auf dem Rücken (im Bild rechts).

obr. 3

obr. 4

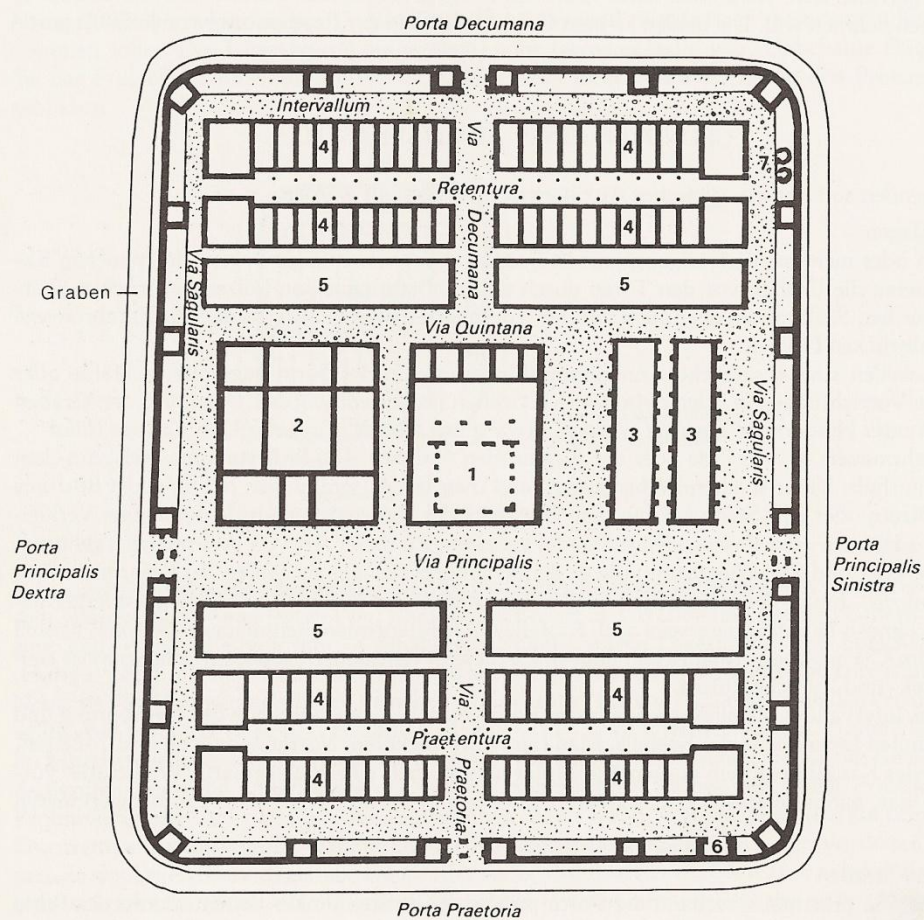
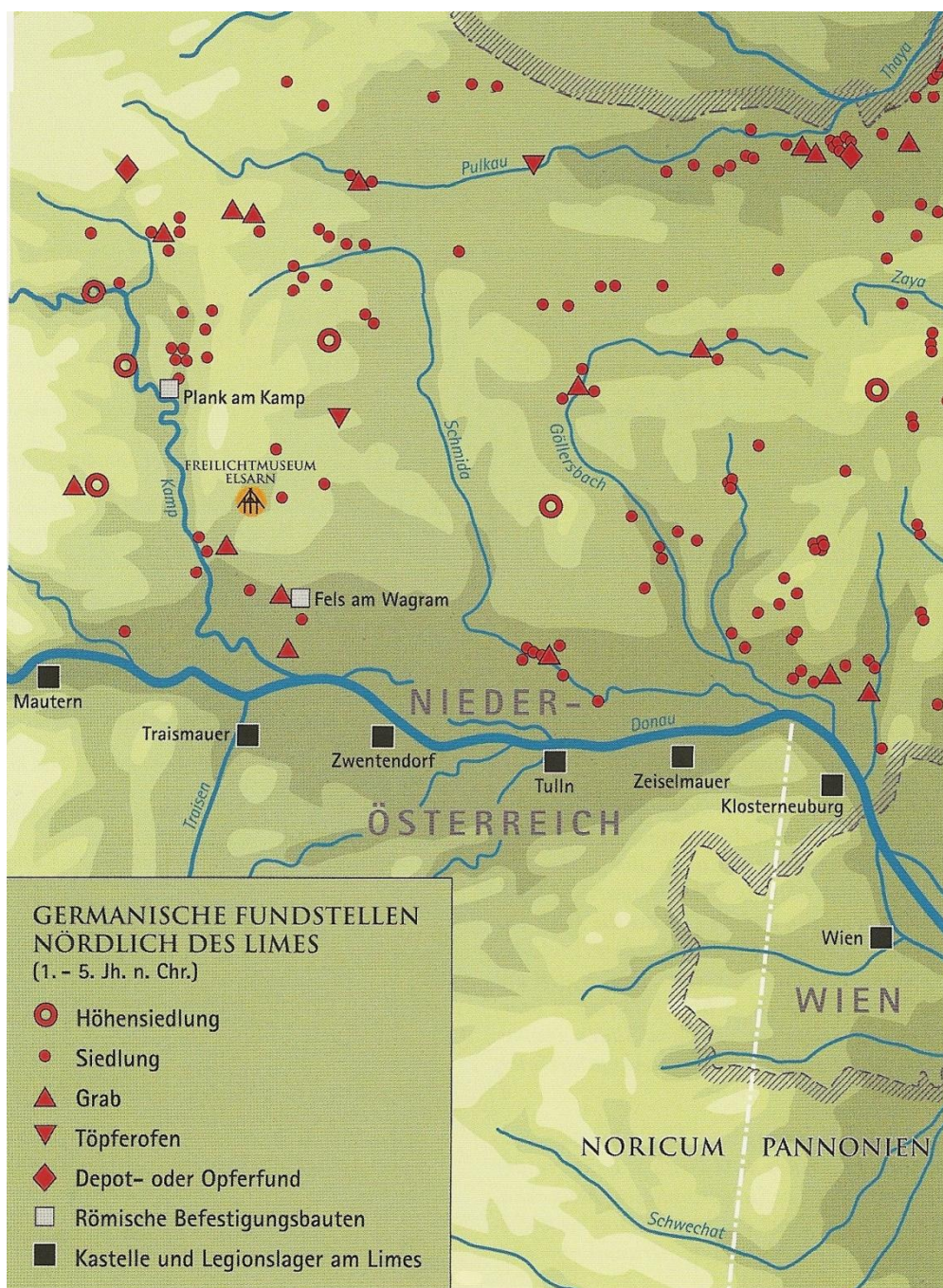

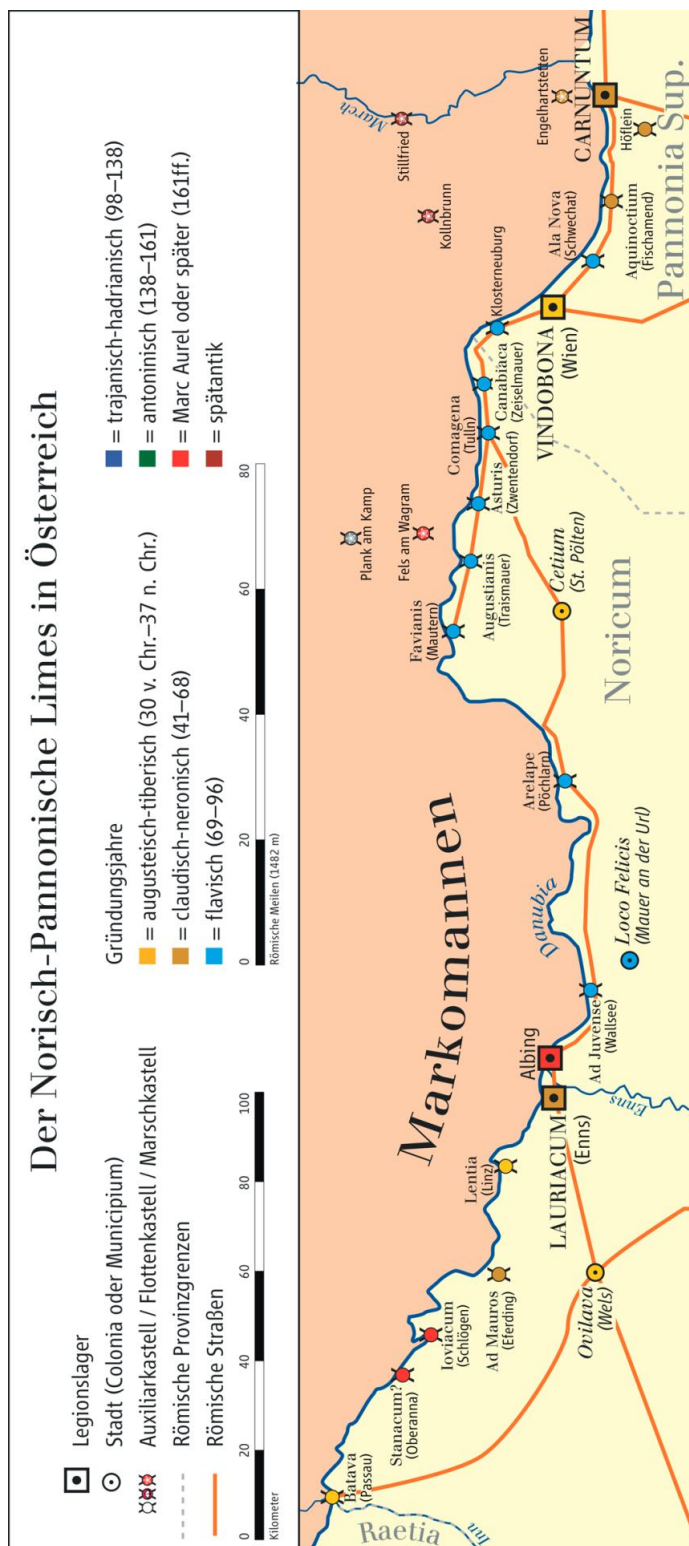
Abb. 19 Die wichtigsten Bauwerke eines Auxiliarkastells

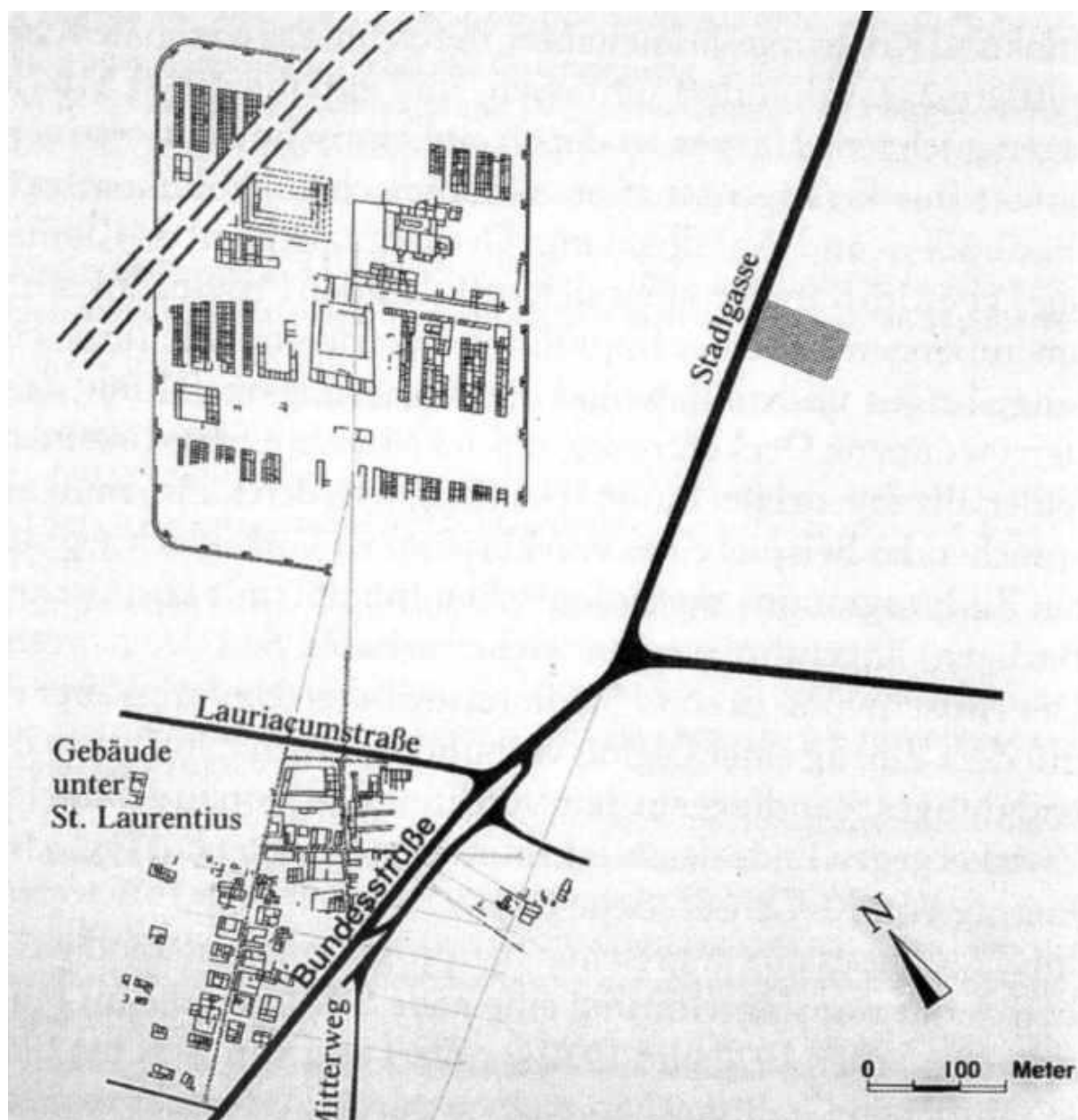
1 Stabsgebäude (Principia)	5 Speicher oder Ställe
2 Haus des Kommandeurs (Praetorium)	6 Toiletten
3 Getreidespeicher (Horrea)	7 Öfen an der Wehrmauer
4 Mannschaftsbaracken (Centuriae)	

obr. 7

obr. 8

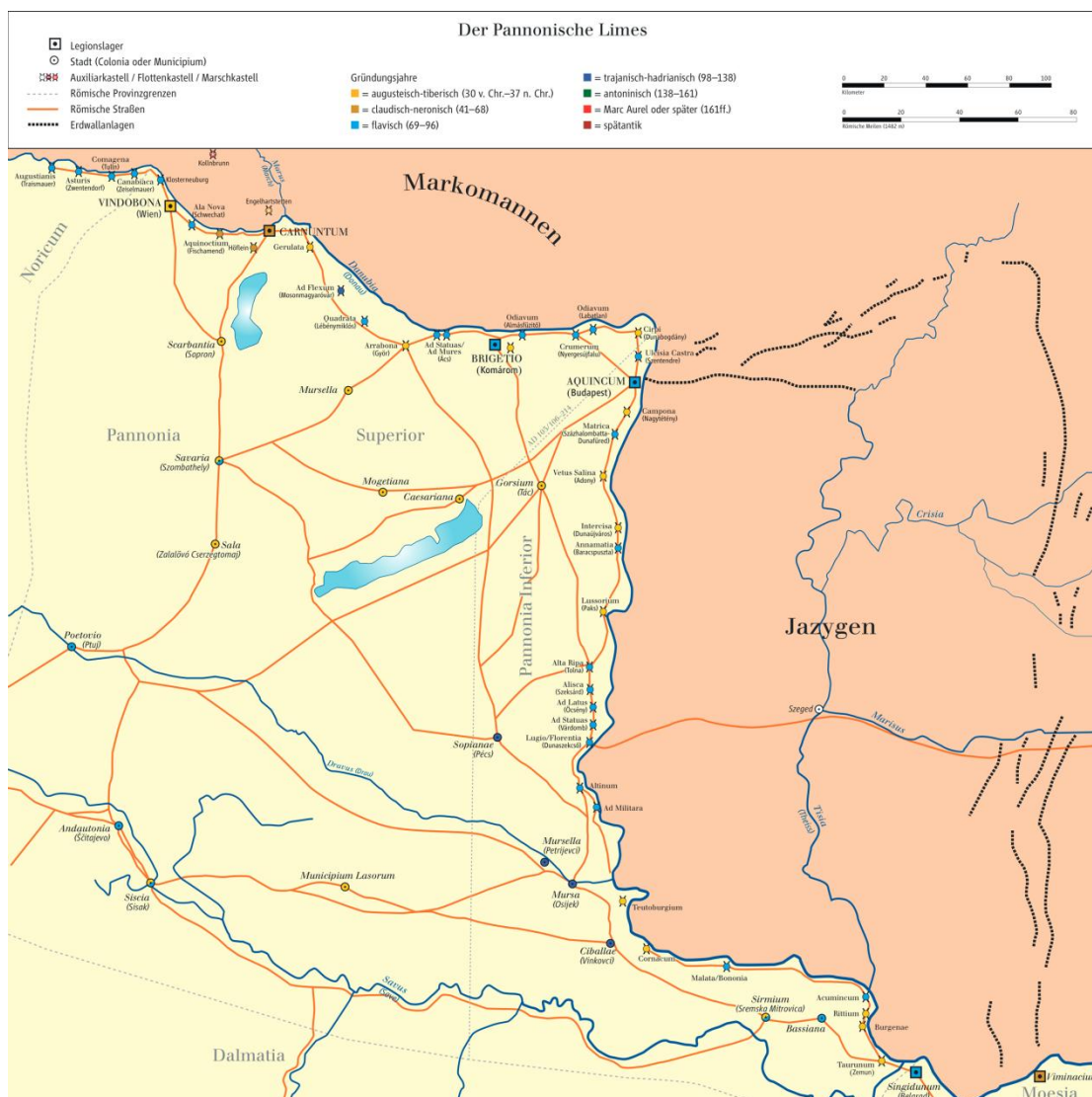

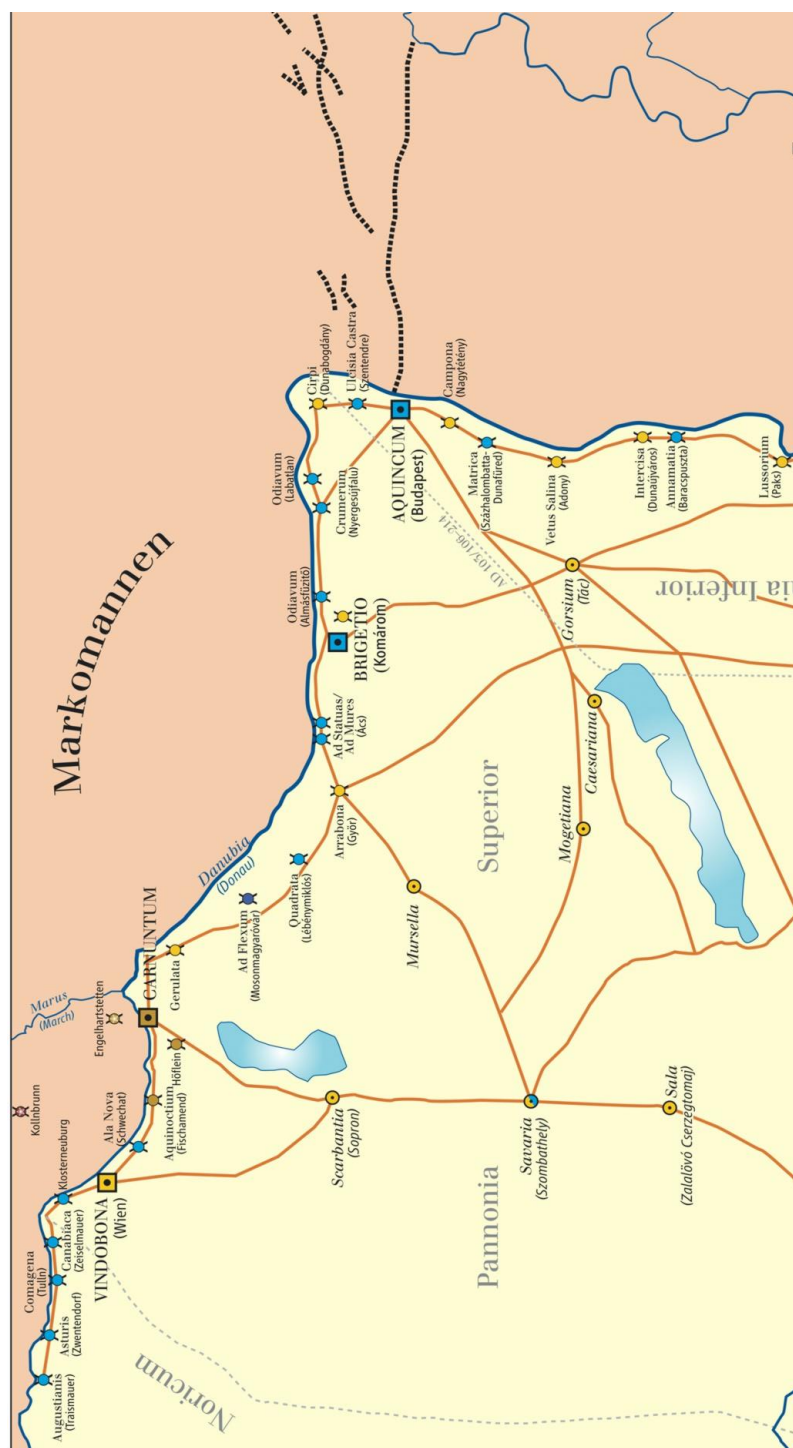
obr. 10

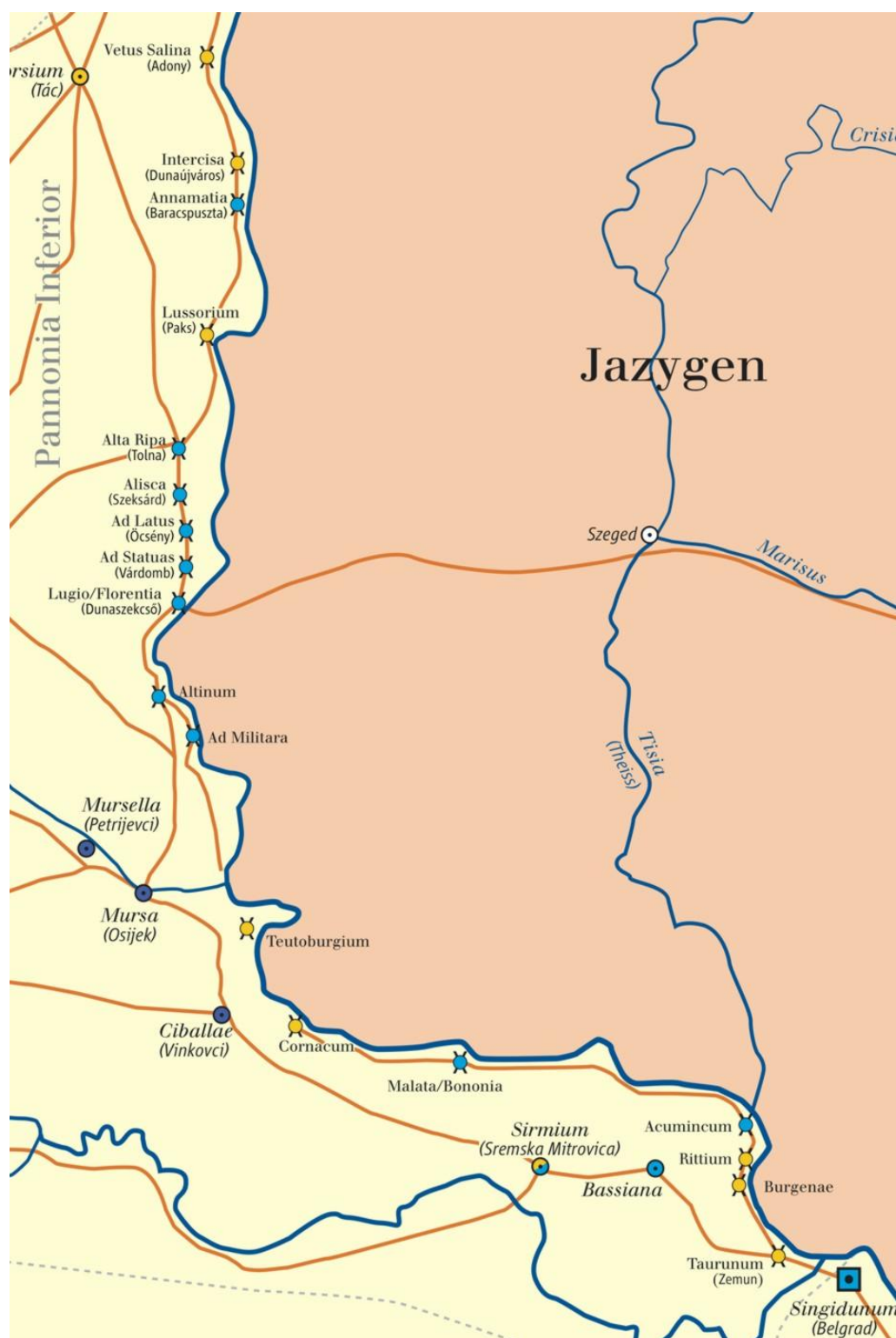
obr. 11

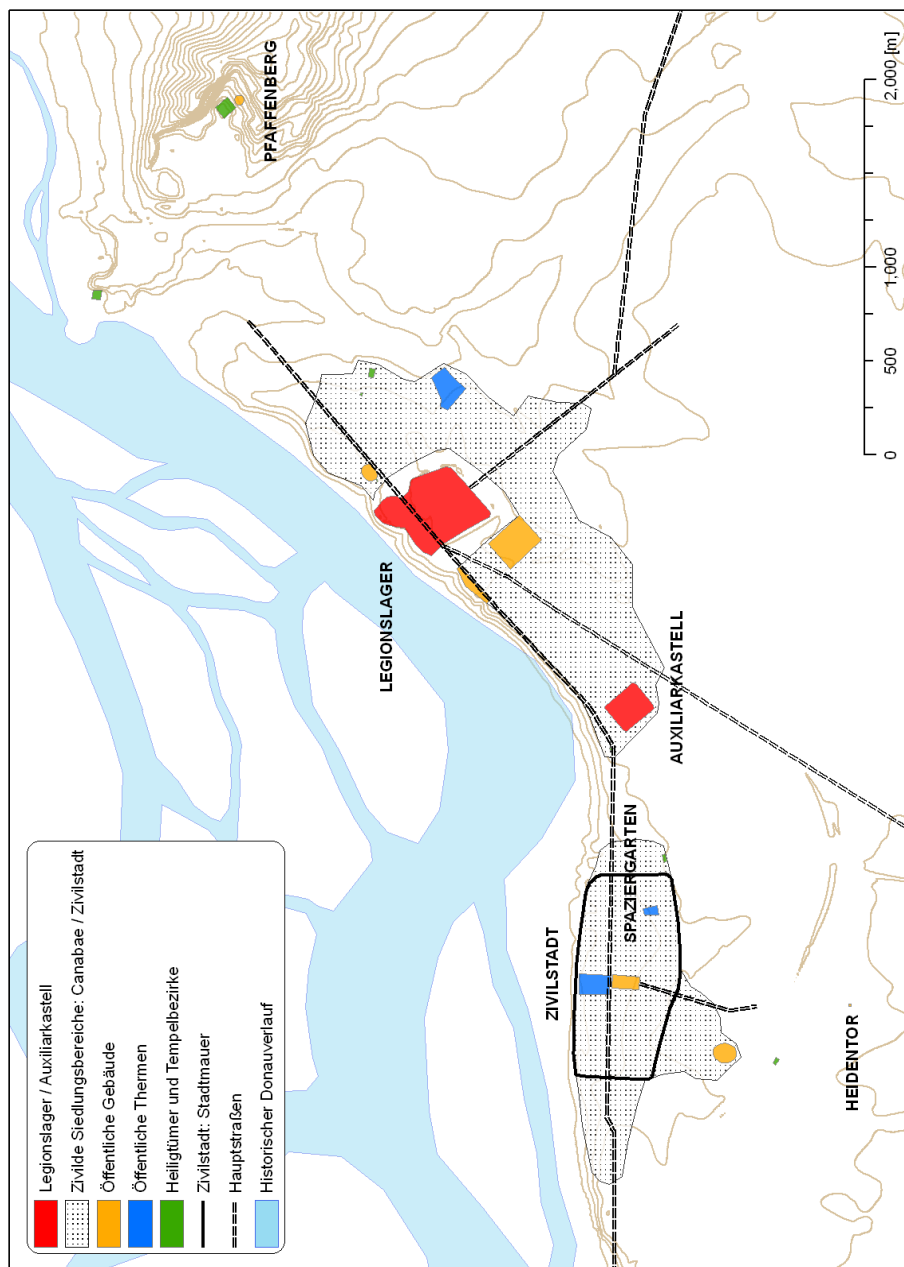
obr. 12

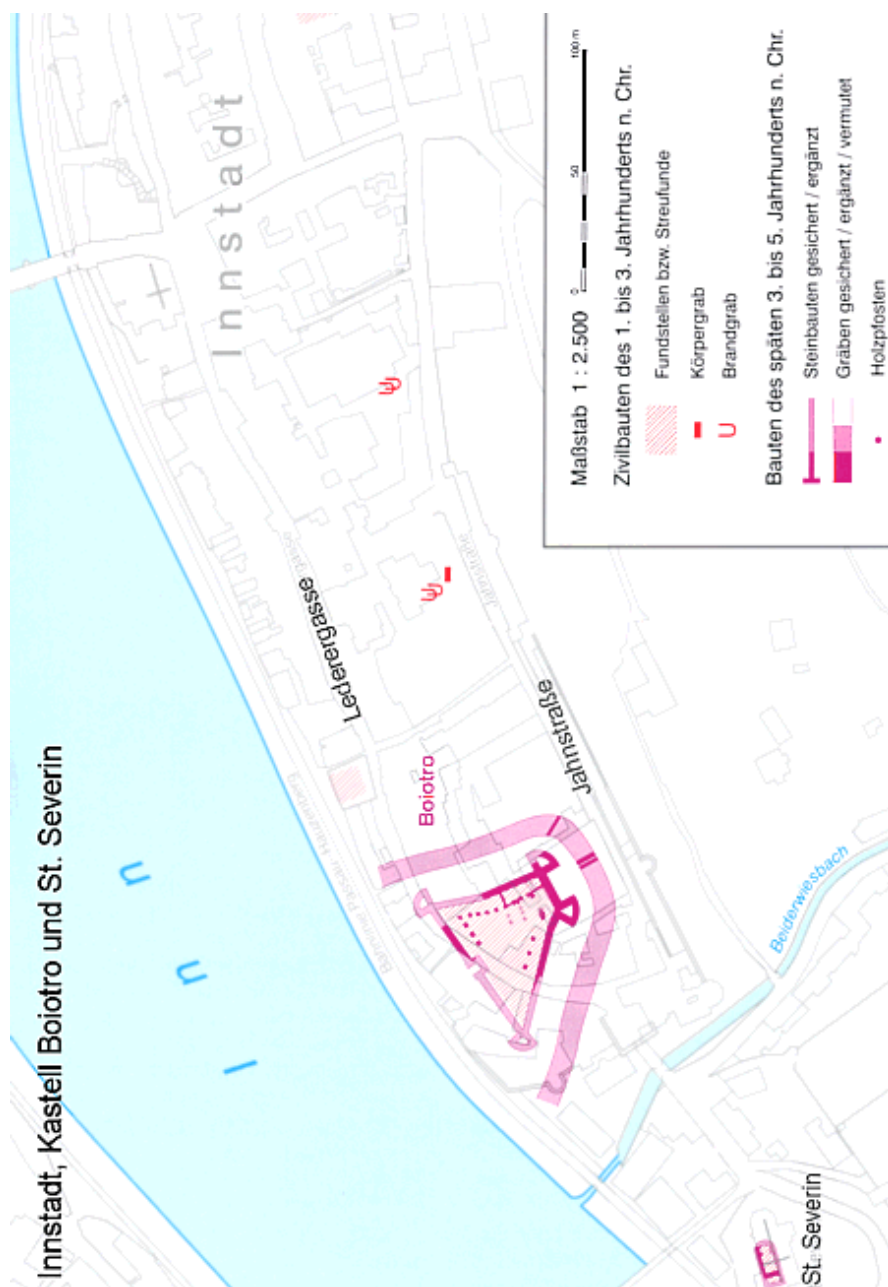
obr. 13

obr. 14

obr. 15

obr. 16

obr. 17